

Anmeldelser

Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år. (Nordisk seminar i lokalhistorie, rapport nr. 1) red. af Knud Prange, Kbh. 1979, 114 s.

Den andra nordiska lokalhistoriska konferensen i Viitasaari 1976. Föredrag och diskussioner. red. af J. Kuusanmäki og S. Lindgren, Helsingfors 1978, 207 s.

By og bygd. Stad og omland. (nordisk lokalhistorie, seminarrapport nr. 3) red. af R. Fladby og H. Winge, Oslo 1981, 249 s.

Ovennævnte kan købes ved henv. til Lokalhistorisk Afdeling, Florsgade 4, 2200 Kbh. N., pr. stk. 30 Kr. + moms og porto.

Søkelys på lokalhistoria. red. af R. Fladby og H. Winge, Oslo 1981, 92 s. NLI, Folke Bernadottes Vei 21, Postboks 38 Kringsjå, Oslo 8.

I 1973 blev det første nordiske seminar i lokalhistorie afholdt på Sostrup slot ved Grenå med Lokalhistorisk Afdeling og Knud Prange som initiativtager. Formålet var og er stadig det udmærkede at være et mødested for gensidig orientering om det lokalhistoriske arbejde i Norden og inspirere til øget forskningsindsats på de behandlede områder. Det første møde gav så gode erfaringer, at man siden har haft et nordisk lokalhistoriemøde hvert tredje år, hvoraf det 4. i rækken skal holdes i Sverige i 1982, efter planen med emnet Lokaladministrationen i Norden ca. 1800–1920.

Der har ikke deltaget amatører i disse seminarer, men kun en lille kreds af omkring en snes forskere inden for historie, geografi og etnologi. Indlæggene fra disse folk og de efterfølgende diskussioner er samlet og udgivet som tre seminarrapporter.

Den første rapport fra mødet i 1973 bærer titlen »Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år«. Meget bevidst valgte man dette emne, da det er meget forsømt i den traditionelle lokalhistorie. Indledningsvis præsenterer de fire lande deres forskellige lokalhistoriske organisationer. Norge må i så henseende siges at ligge tættest på den danske tradition. I 1955 fik man et Norsk Lokalhistorisk Institutt (NLI), som har forstået at markere sig stærkt, men emnerne har overvejende som i Danmark været hentet i agrarhistorien. Anderledes i Sverige, hvor den videnskabelige lokalitetshistorie især har beskæftiget sig med byhistori-

en. Det skyldes i høj grad Stadshistoriska Institutet (opr. 1919), som har været med til at sætte megen forskning i gang omkring byhistoriske emner. Det finske Lokalhistoriske Byrån (Paikallishistoriallinen Toimisto, opr. 1933) er i modsætning til de andre institutter kun en halvofficiel organisation oprettet af de førende historiske foreninger og har ikke nogen direkte forbindelse til universiteterne som i de øvrige lande. Byrån spiller en meget central rolle i den finske lokalhistorie; når der skal skrives en lokalhistorisk bog, sædvanligvis en byhistorie, henvender den bevilgende myndighed, kommunen, sig til Byrån, der opstiller budget, foreslår disposition, finder en egnet forfatter og læser manuskriptet.

Ingrid Hammerström, der leder Stadshistoriska Institutet, siger i sit indlæg, at lokalhistorien har udviklet sig ret forskelligt i de nordiske lande. Det er også korrekt for så vidt angår den lokalhistorie, der drives af fagfolk, men spørgsmålet er om ikke den lokalhistorie, der bedrives ude i sognene, har udviklet sig temmelig ens i alle lande. I flere indlæg i de andre rapporter fremgår det, at man overalt har det samme »problem« med amatørerne, at de ofte får fat i meget godt kildemateriale, men der bliver ikke stillet de rigtige spørgsmål til det, emnerne ses i en for snæver sammenhæng, og personal- og gårdhistorie har klar overvægt.

Foruden de fire landes præsentation af deres institutter indeholdt seminaret 3 emner: den moderne migrationsproces og lokalsamfundet, socialgruppering – kilder og kriterier og endelig samfundsudvikling og bosætningsstruktur. Fælles for indlæggene er at de er meget korte, 4–7 sider, beregnet til 15 min. oplæg. Det er klart at forfatterne ikke kan komme særlig langt omkring indenfor de rammer, og man må spørge sig, hvad værdien egentlig er af at udsende foredragene. Imidlertid rejser der mange interessante spørgsmål i indlæggene, som de følgende 8–9 års forskning endnu ikke har kunnet give tilfredsstillende svar på. Et af de mest konstruktive forslag set med lokalhistoriske øjne er Rolf Fladbys model for, hvordan man kan arbejde med et lokalsamfunds historie. I studiekredse o.lign. må hans model være guld værd og skal her være varmt anbefalet.

Det overordnede tema for det andet lokalhistoriemøde i Finland i 1976 var bosætnings- og befolkningshistorien 1500–1850. Emnerne var koncentreret omkring den demografiske udvikling, social stratifikation og bebyggelsesformer, og geografisk og social mobilitet. De enkelte indlæg er her noget længere, 10–15 sider, og samtidig er der ved de fleste en litteraturliste. Endvidere er der gengivet mange former for tabelopstilling, der afgjort må være en god inspirationskilde for de, der arbejder med demografisk udvikling og social stratifikation.

De fleste af forfatterne er enige om, at man endnu langt fra har et fuldgyldigt billede af udviklingen indenfor de nævnte emner. Der er naturligvis

foretaget visse punktundersøgelser, men de lokale variationer er så store, at det ikke er muligt at slutte fra erfaringer i et lille område til rigstrenden. Der er derfor behov for mange flere lokalhistoriske undersøgelser, og bl.a. inden for familierekonstitutionsmetoden synes alle at være enige om, at lokalhistorikerne kan yde en væsentlig indsats. Denne metode er, som en af deltagerne siger, i og for sig en udvikling af slægtshistorien, blot tilsat lidt metode og teknik. I al sin »enkelhed« går det ud på at man på et givent tidspunkt følger alle par der gifter sig i et lille område og fx belyser i hvilken alder de giftede sig? hvor mange børn de fik? hvor meget de flyttede? hvor mange der var i husholdningen? osv.

Det sidste emne på det finske møde var »Billed og virkelighed«, og her var det især litteraturens rolle som historisk kilde, der var under debat. Det er fortjenstfuldt, at dette emne også blev inddraget, da spørgsmålet om litteraturen som historisk kilde er alt for overset. Man skal naturligvis være sig for at tage et samtidigt litterært produkt som et sandhedsvidne, men, som det siges, litteraturen kan vise forhåbninger, reaktioner og livsopfattelser og putte kød på det skelet som kan dannes ud fra kirkebøger, skifteprotokoller m.m.

Det tredje seminar afholdtes i Norge i 1979 med temaet »By og bygd. Stad og omland«. Man fulgte her tråden op fra det sidste møde og tog igen de demografiske forhold under behandling, her indskrænket til at belyse forholdet mellem byerne og deres opland. Det er der kommet virkelig mange gode og interessante indlæg ud af, og det samme gælder for foredragene under det andet underemne, nemlig de økonomiske og sociale bånd og forskelle mellem by og land. En række eksperter fra forskellige fag har fremlagt nogle af deres forskningsresultater og spækket deres artikler med et væld af tabeller, kort og diagrammer. Kulturgeografernes indflydelse på norsk lokalhistorie er kendt, og det ses at især fra norsk hold anvendes et omfattende kortmateriale.

I de fire afsluttende foredrag behandles kort de kulturelle forhold mellem land og by. Emnet er meget stedmoderligt behandlet i lokalhistorien, så man må håbe, at det bliver taget op igen på et nordisk seminar, og man der fx. så på almue-, arbejder- og borgerlig kultur. Herunder kunne også kulturbærerne og -spredere og kommunikationsforhold i det hele taget belyses.

De nordiske lokalhistoriemøder er en god ny-skabelse og vil nok med tiden vise sig at blive en styrkelse for lokalhistoriens udvikling i de fire lande. Alene det at man afholder de nordiske sessioner på linje med de nordiske historikermøder og specialkonferencer for metodedebat og for arkivvæsenet viser lokalhistoriens etablering som en acceptabel videnskabelig disciplin fra 1970'erne. Det er naturligt, at indlæggene udgives som rapporter, så en større kreds kan få glæde af nye ideer og forskningsresultater. Specielt får foredragene værdi, når de som ved de seneste to, er af en vis læng-

de, og man her præsenterer for kildematerialet, kort og tabeller, litteraturliste og de ubesvarede spørgsmål der stadig findes. Af betydning er det også, at de efterfølgende diskussioner bringes udførligt, ligesom det ikke må afskrække danske læsere, at foredragene naturligvis er trykt på originalsproget (de finske dog på svensk). Det er glædeligt at konstatere at rapporterne er hurtigere undervejs. Den første varede det 6 år med, den næste 3 og den sidste 2 år. Som en afgjort forbedring bør der i de følgende udgivelser være en lille biografi over deltagerne, så man præsenteres for deres stil og hurtige forskning.

Men hvilken form for lokalhistorie er der tale om i bøgerne, for som bekendt er lokalhistorie to ting? – Dette tages også op i bogen »Søkelys på lokalhistoria«. Denne består af en række foredrag holdt i 1980 i anledning af NLI's 25-års jubilæum. Artikelsamlingen har imidlertid et bredere sigte end kun et norsk publikum, også danske lokalhistorikere vil kunne have interesse i de tre indledende foredrag, der drejer sig om lokalhistoriens forhold til historieforskningen, universiteterne og kulturpolitikken. Endvidere er der en længere præsentation af de øvrige nordiske lokalhistoriske institutter af disses respektive ledere, og er man interesseret i dette emne kan bogen anbefales fremfor de korte præsentationer i den første seminarrapport. – Ståle Dyrvik behandler i sin artikel bl.a. de to former for lokalhistorie. »Det vert ikkje automatisk lokalhistorie, det ein historiker skriv om eit lokalsamfunn. Resultatet avheng av perspektivet hans, av kva premissar han skriv på«. Der findes altså den »rigtige« lokalhistorie skrevet af såvel amatører som faghistorikeren, der ud fra en interesse i den pågældende lokalitet beskriver et bestemt emne og helst ser det i sammenhæng med faktorer udenfor sognet. Men der findes også den anden lokalhistorie, som retterligere burde kaldes lokalsamfundsanalyse eller case-study, hvor rigshistorikeren, kulturgeografen eller etnologen udvælger et bestemt område for at påvise, om udviklingen der har forløbet i overensstemmelse med den formodede generelle linie. I praksis kan det nok være vanskeligt at afgøre om det er den ene eller anden form for lokalhistorie. I de tre seminarrapporter er det imidlertid meget tydeligt, at case-study-folkene er klart i overtal, så møderne mere præcist skulle hedde nordiske fællesmøder for lokalsamfundsanalyser. At seminarerne er sammensat på den måde kan betyde, at man ikke har øjnene åbne for de specielle lokalhistoriske interesser og problemstillinger. På den anden side mener jeg, at det klart opvejes af, at den traditionelle lokalhistorie har muligheden for at få tilført en række tværvidenskabelige forskningsmetoder og -resultater. I sidste ende må alle vel også være interesserede i at få lokalsamfundet så grundigt belyst som muligt.

Et spørgsmål, der ikke lader til at have optaget de arrangerende institutter så meget, er, hvad man egentlig skal bruge disse nordiske møder til. Det er

naturligvis positivt, at fagfolk mødes, udveksler erfaringer og måske kan sætte nogle ideer i gang hos kollegaen i broderlandet. Der synes også at være spæde begyndelser til komparative lokale undersøgelser landene imellem. Men det virker, som om man har glemt, at lokalhistorie er en helt speciel disciplin. Næppe nogen anden videnskabelig gren har en så stor folkelig interesse og opbakning. Findes der fx. en mikrobiologisk forening for Sønder-Hald kommune, eller et geologisk selskab for Vandborg og Ferring sogne? Ikke mig bekendt. Den folkelige opbakning er både en styrke og en udfordring (nogle vil kalde det et problem). En styrke fordi man herved har mulighed for at nå ud til en stor kreds, og samtidig herfra hente forskningsresultater. Men det er så sandelig også en udfordring, fordi der ofte findes en velkendt kløft mellem fagfolk og amatører. Hvis ikke den fandtes, kunne man med rette spørge, hvorfor man så bruger penge på at uddanne historikere. Men netop denne uddannelse forpligter til et stort formidlingsarbejde, til at give amatøren indsigt i metode og teknik, så den store indsats, den lokale mand/kvinde har lagt i en artikel eller bog, kan få betydning og bruges af en videre kreds.

Denne forpligtelse må også gælde de nordiske lokalhistoriemøder. I valget af temaer har man tilsyneladende haft in mente, at emner som de sidste 100 års historie, den demografiske udvikling o.a. er meget forsømt i den traditionelle lokalhistorie. Men det kan der ikke kun rådes bod på ved at udsende nogle udmærkede seminarindlæg. Dels er der ikke gjort ret meget opmærksom på rapporterne, dels vil flere af indlæggenes metode og tabelopstilling nok være lidt svært fordøjelig for en del. De må derfor tygges til og serveres i enklere form på en række kurser i hele landet. Det vil afgjort være et område, hvor SLF vil kunne gøre en stor og nødvendig indsats.

Nu vil der sikkert være nogen, som ikke vil være særlig begejstrede for en sådan »videnskabeliggørelse«. Synspunktet vil være, at man skal lade folk lave den historie, de helst selv vil lave, så får man den oprindelige folkets historie. Og folk har naturligvis ret til at skrive den historie, de vil. Man glemmer så blot, at det som oftest netop ikke bliver folkets historie, der bliver skrevet, men kun de besiddendes og kun med søndagstøjet på. Som Ståle Dyrvik skriver i den omtalte artikel, fandtes der, hvis man skal tro bygdebøgerne, åbenbart kun mænd i bygderne, og de gik i kirke, i bedehuse eller til sognerådsmøder. Hverdagen eksisterer tilsyneladende ikke. Men lokalhistorien bør skrives som ugedagens forhold, nemlig seks gange så meget hverdagshistorie som søndagshistorie. I et andet af bogens indlæg hedder det, at det gode ved lokalhistorien er, at den er traditionsbundet og ikke strømnet, og at traditioner og hævd kan være gode at læne sig til, særlig i trange tider. På sin vis har manden ret, men hvad nytter det at læne sig til gamle værdier, når lokalhistorien ikke fortæller si-

ne læsere, hvilke traditioner der egentlig er specielle for egnen, og hvilke værdier i deres forfædres liv der var positive og måske værd at føre videre. Den slags får man ikke øje på i alenlange præster-, degne- og gårdlister. Som Rolf Fladby foreslår: lad den detaljerede slægts- og gårdhistorie blive liggende som en studiesamling på det lokale arkiv.

Nu afdøde H. K. Kristensen har engang skrevet, at lokalhistorikeren må være lidt af en specialist inden for en række områder. Det vil være for meget forlangt, at én mand skal kunne mestre det hele, men en række kurser vil i det mindste give et godt indblik i forskellige discipliner og metoder. Dertil kommer at det vil være en god ide, om ikke man i mange lokalhistoriske foreninger skar ambitionsniveauet ned. Man vil fra starten skrive *bogen* om sognet. Men hvorfor ikke hvert år til jul udsende et delresultat af det arbejde, de forskellige arbejdsgrupper beskæftiger sig med? Hæfter med titler som Fortidsminder i vort sogn, Befolkningsudviklingen i 300 år, Fatigvæsen og sociale kår i x-sogn, Erhvervsforhold o.lign. vil til sidst kunne danne en fremragende sognebog. – Inspiration kan bl.a. hentes i de fire anmeldte bøger, som tilmed kan erhverves til en overkommelig pris.

Flemming Just

Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Historia. Århus. 1981, 201 s., ill., kr. 52.

En bog om lokalhistorie. På et tidspunkt, hvor interessen for dette emne er større end nogensinde før. Ikke bare en lille lærebog eller håndbog skrevet af fagfolk for amatører. Det er jo hvad der hidtil har foreligget. Næh, her rykker en særdeles veluddannet falanks af yngre historikere frem over en bred front. »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« fra forlaget Historia er både en håndbog og en debatbog plus en hel del mere.

Når redaktionen har bedt mig anmelde denne bog, må det være, fordi man ønsker en vurdering fra en ikke-universitets uddannet lokalhistoriker – og lad mig straks postulere, at dansk lokalhistorie ikke er det samme efter som før denne bog! Hvorfor ikke? 1. På grund af initiativets oprindelse. Historiestuderende ønsker sagen belyst af kvalificerede fagfolk. 2. På grund af de ni artiklers store spændvidde i emnevalget. 3. På grund af holdningen i de enkelte artikler.

I den overvældende mængde af kendsgerninger, synspunkter og holdninger kunne man sagtens finde noget, som det ville være en lækkerbidsken at opponere imod. Lige fra de rene banaliteter, der serveres i en skarp videnskabelig sovs, over dårlig formuleringsevne til det for tiden uundgåelige vulgærmarxistiske snak. Men det gør ikke rigtig noget. Det er og bliver en god bog, som kommer på et godt tidspunkt, og det er så heldigt, at hele dette 200 siders værk med sin imponerende samling af

litteraturhenvisninger lader sig samle i et enkelt udtryk: Det er Claus Bjørn, som formulerer artikelsamlings resultat: *lokalhistorie må accepteres som universitært meriterende!* Det er en betydningsfuld konstatering for den, der som halvstuderet røver i årevis har beskæftiget sig med lokalhistorie og gjort det i en blanding af ydmyghed, afmagt og en til indbildskhed grænsende optimisme og med en stadig undren over, at det at kigge ind i den historiske videnskabs atomare verden åbenbart ikke har fristet de »rigtige« historikere synderligt. De har hidtil været tilfredse med at beskrive legeringer og konglomerater, som så ret hurtigt alligevel viste sig at bestå af helt andre grundstoffer, end de selv eller fagfæller troede.

For et par år siden erklærede SLA landet for arkivdækket, og nu giver så Claus Bjørn lokalhistorie som universitær disciplin det blå stempel. Min sjæl hvad vil du mer? – Så langt så godt. Som sagt, vil dansk lokalhistorie ikke være det samme efter fremkomsten af denne bog. Den er i sig selv et af de aktuelle vidnesbyrd om, at det er sømmeligt og fortjenstfuldt for historikere med universitetsuddannelse at beskæftige sig med lokalhistorie. At hele den store gruppe af unge historikere, som i disse år forgæves må søge efter ansættelse inden for det traditionelle system, herved har fået anvist en arbejdsmark, turde være det egentlige. Og opgaven for os alle bliver så at gøre det muligt for dem at komme i gang. At befolkningens almene behov for identifikationsmulighed er til stede er hævet over al tvivl, at de lokalhistoriske arkiver ligger inde med ting, som i samklang med de statslige arkivers materialer giver basis for meningsfuld beskæftigelse af et stort antal professionelle historikere er lige så sikkert.

Vi, der står midt i det lokalhistoriske arbejde, vil nok fortsætte i de baner, vi er kommet ind i. Vi »etablerede lokalhistorikere« har nu engang de personlige og lokale muligheder, som er vore. Det kan være meget godt at få bekræftet, at det lokalhistoriske felt er så bredt, som det vises i denne bog, men egentlig vidste vi det godt. Bare vi kigger ind ad vinduerne til vore venner i naboarkiverne, vil vi se hele mangfoldigheden illustreret. Vægten bliver lagt forskelligt fra sted til sted, men det er her alt sammen. Lige fra geologi og meteorologi til arkæologi, kirke- og skolehistorie, personalhistorie, folkeminder osv. osv. til den rene dagsaktuelle miljøkamp. – Til Windfeld Lunds gevaldige Bordingprojekt vil de fleste af os sige med megen undren: Jamen, det er da netop den arbejdsmetode, vi hele tiden har prøvet at praktisere! Det er da meget godt, at monsieur Ladurie og Annalesskolen mener det samme, men vi har svært ved at se, at Paris i denne henseende skulle være en studierejse værd!

Vi kommer vel ikke uden om også fremtidigt at bruge termene righistorie og lokalhistorie, men brugt som hinandens modsætninger må en sådan sprogbug fra nu af være rent nonsens. Det, vi har brug for på tværs af alle opdelinger af den samlede

historiske arbejdsmark og dens arbejdere, turde være at få rejst nogle af de spørgsmål, som Leo Tandrup stiller i Kritik 57, 1981, i forbindelse med en omtale af Paul Hammerichs Danmarkskrønike: »Det nødvendige i at inddrage forskerpersonligheden«, »Historieskriveren som deltager og oprører«, »Historieskriveren som genopdager og genopliver« – for nu at tage et par af dem. – Disse spørgsmål ligger og lurer i flere af artiklerne i »Nye strømninger...«, men da bogen som helhed mere er en tilstandsbeskrivelse end en fremtidsvision, forbliver spørgsmålene ubesvarede.

Vil lokalhistorien miste sin duft, sin friskhed ved de universitetsuddannedes massive indmarch. Vil Knud Pranges læremester W. G. Hoskins stadig have ret i den charmerende formulering, at »vi ved ikke, hvad vi forstår ved lokalhistorie og det bekymrer os i virkeligheden lidet, men vi er fast sluttede på at arbejde videre med den«? – Når først de »rigtige« historikere får sat etiketter på det hele, vil så duften og charmen forsvinde?

Vil en total mobilisering af den lokalhistoriske bevidsthed, som flere af de ni skribenter synes at betragte som et mål, kunne gennemføres på et kvalificeret plan uden deltagelse af et stort antal professionelle historikere? – Næppe, men vil sådanne »stadshistorikere« blive accepteret i lokalsamfundene på en sådan måde, at de kan motivere deres medborgere til »at grave der hvor de står«? Det er nok en erfaring, som er gjort af de fleste amatørlokalhistorikere, at betingelsen for at blive respekteret som historiker – og da især, når emnerne er tænkt som basis for aktuel stillingtagen – er, at man i forvejen er integreret fuldt ud i sit nære samfund i kraft af noget ganske andet. Hvordan »komme ude fra uden at komme oven fra«? Vore medborgere vil erfaringsmæssigt gerne medvirke i aktiviteter med det formål at få rede på historien, men får de en følelse af at blive begloet eller befamlet, bliver der lukket af for interessen og for de kommodeskuffer, som gemmer de arkivalier, vi netop gerne skulle have kendskab til.

En af de mange gode ting, der kan siges om »Nye strømninger...«, er, at de enkelte indlæg ikke konkluderer i ganske samme retning. Verner Bruhn arbejder sig frem til, at det overordnede krav til den, der vil udøve lokalhistorie, er kvalitet. Hvor end grænsen måtte gå mellem »professionel« og »amatør«, vil man givetvis uførtrodt fortsætte med at dyrke lokalhistorie med eller uden kendskab til Leicester- og Annalesskolen.

På omslagets bagside fremfører forlaget det ønske, at »Nye strømninger...« må finde anvendelse »som håndbog for biblioteker, lokalarkiver og lokalhistoriske foreninger«. – Det ønske kan ikke slå fejl – om ikke for andet så på grund af de ødsle litteraturhenvisninger. Men den pretentiøse titel »Nye strømninger...« vil nok få mangen rutineret lokalhistoriker til at stille spørgsmålet, hvor *det nye* er henne. For mig består det nye i, at bogen er blevet til og blevet til på den måde, som sket er.

Lokalhistorien som arbejds- og interesseområde er vel ikke ændret en tøddel ved denne publikations fremkomst, men »Nye strømninger...« er med til at muliggøre en uafbrudt tilpasning for forhåbentlig flere og flere mennesker og således endnu en gang slå det fast, som Capek så fornemt formulerede for et halvt århundrede siden: »En vigtig kilde til historiekendelsen er lokalhistorien, der afspejler verdensbegivenhederne som i en vanddråbe«.

Arne Gammelgaard

Lise Marie Thrane-Olsen: *En selektiv bibliografi over dansk folkemindeforskning*. Dansk Folkemindesamling, 1980. 73 s. (Faglitteratur om folkeminder. DFS Bognyt). Kr. 25.

Bibliografien er en specialeopgave ved Danmarks Biblioteksskole, sektion II og afsluttet april 1978. Den er tænkt som en bibliografisk vejledning til »den alment interesserede låner« og er metodisk set et spændende forsøg på at lave en *selektiv fagbibliografi* af en bibliotekar, som ikke er specialist i fagområdet. Udgangspunktet har været Dansk Folkemindesamlings Bibliotek, hvor Lise Marie Thrane-Olsen har fået et indblik i nogle af de håndbøger og opslagsværker, man dér betragtede som de væsentligste. Inspireret heraf gennemgik hun alle litteraturhenvisninger i disse bøger og værker »og herigennem så jeg, hvorledes der altid var en del faglitteratur, der atter og atter gik igen. På denne måde har jeg altså udnyttet fagfolkens egen viden og egen vurdering af områdets litteratur«. Der gøres udførligt rede for de metodiske overvejelser s. 58–61 i bibliografien.

På grundlag af denne, for bibliotekarer almindeligvis utraditionelle bibliografiske fremgangsmåde har Lise Marie Thrane-Olsen demonstreret, at hun har været i stand til at udarbejde en selektiv fagbibliografi inden for et fagområde hun ikke i forvejen var dybere bekendt med. At Dansk Folkemindesamling har forestået udgivelsen må tages som dokumentation for at bibliografien er af fin faglig standard i sin selektion af litteratur.

Bibliografien er en retrospektiv, selektiv fortegnelse over dansk folkemindeforskning og medtager bøger, dele af bøger, periodica og periodicaartikler. Opstillingen følger Dansk Decimalklassedeling 5. udgave (DK 5), som bruges i alle danske folkebiblioteker og enkelte fagbiblioteker. DK 5's gruppe 39 omfatter Folketradition og Folkeliv. Undergrupperne 39.4 Dagligliv, 39.6 Omgangsformer og 39.7 Folkedragter er dog udeladt, idet de henhører under etnologi. Medtaget er derimod gruppe 81.61 Middelalderlitteraturens historie (studiet af folkeviser) og gruppe 79.39 Sanglege. Rene materialsamlinger og antologier er ikke medtaget. Biblio-

grafiens emneområder er således i flg. indholdsfortegnelsen: Teori. Metodik – Hjælpevidenskaber og oversigter – Bibliografier – Skrifter af blandet indhold – Periodisk udkommende skrifter – Foreninger og institutioner – Uddannelse og forskning – Undersøgelsesteknik. Indsamling – Eventyr og historier. Sagn. Viser – Middelalderballader – Sanglege – Ordsprog. Mundheld. Talemåder – Rim og remser. Gåder. »Breve«. – Folketro – Festrådioner – Juletrådioner.

Bibliografien har 374 numre (indførsler), som foruden fulde bibliografiske oplysninger, henviser til sidetal for emnet. Det kan være til stor nytte at der også gøres opmærksom på om der er litteraturhenvisninger, illustrationer og register.

Forfatter- og stikordsregister findes bagest i bibliografien. Stikordsregistret udmærker sig ved at have krydshenvisninger, og i tilfælde hvor stikordet ikke er åbenlyst er en præcisering angivet i parentes. I forordet understreges det at man skal være opmærksom på i registret også at søge på overbegrebet for et emne, fx. får man kun én henvisning under Bjergfolk, mens man under overnaturlige væsner henvises til langt flere titler, i hvis registre man så kan slå op og finde yderligere litteratur.

Lise Marie Thrane-Olsens bibliografi er den første samlede, selektive bibliografi om emnet. Bibliografien er en handy og overskuelig indgang til litteraturen om dansk folkemindeforskning, både for den alment interesserede og som bibliografisk hjælpemiddel i bibliotekerne. Det er således et godt initiativ at denne specialopgave er blevet udgivet og kan blive til nytte for en bredere kreds.

Susanne Rømeling

Litteratur om Sydsjælland. En bibliografi dækkende Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner 1600–1976. Udarbejdet af H. C. Hansen og Steen Rosendahl, 1978. Udgivet af Centralbiblioteket, Nykøbing F. 1981. 225 s. Kr. 50.

Nu må man jo ikke håbe, at Storstrømsamtet læner sig tilbage, og regner med at få serveret hele amtsbibliografien i småbidder ganske gratis. Endnu en stump af amtet har nemlig fået en omfattende lokalbibliografi. Det er to specialestuderende ved Danmarks Biblioteksskole, som har kastet sig ud i den store opgave at samle lokalhistorisk litteratur om Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner i den gamle Præstø amt i Sydsjælland. Resultatet er ret anset: 2012 indførsler samlet sammen, registreret og systematiseret på ca. 1 år. Bibliografien er stort set udarbejdet efter de af Dansk Lokalbibliografi (DLB) skitserede principper. Der er dog en række brud på disse principper, og desværre også en del, som ikke er naturligt betinget af, at

man arbejder med et så meget mindre område end et amt.

De ændrede administrative inddelinger gør det ofte svært at vælge de nuværende primærkommuner som grænser for en lokalbibliografi. De tre valgte kommuner går da også på tværs af herredsgrenserne, som har sat sig så tydelige spor i den lokalhistoriske litteratur; men til gengæld falder de næsten sammen med det gamle Vordingborg Rytterdistrikt. Om man har haft problemer i forbindelse med disse afgrænsninger nævnes desværre ikke i forordet, og viser sig heller ikke umiddelbart i bibliografien, men en del skjuler sig måske i den meget altfavnende note: »vort område passim«, som er brugt meget rundhåndet.

Emnemæssigt tilstræber bibliografien fuldstændighed på alle områder bortset fra to: Personalhistorie, som man udelader, og skønlitteratur, som medtages i det omfang, man er stødt på det. At man vælger at udelade personalhistorie i en sådan hovedopgave er såre forståeligt, da den del af en lokalhistorisk bibliografi vil være lige så tidkrævende at udarbejde, som resten af emnerne. Forfatterne nævner desuden afgrænsningsproblemer som årsag til udeladelsen. Selvfølgelig er der mange afgrænsninger i personalhistorien, men DLB synes da at have givet løsninger på de fleste, og der er da heller ikke meget, der tyder på, at man slipper for dem, fordi man udelader den, tværtimod. I hvert fald er man her meget lidt konsekvent i udskillelsen. Personalhistorisk stof indeholder ofte rent lokalhistorisk materiale, og man har derfor tilsyneladende valgt at medtage dette stof under de respektive emner. F.eks. er billedskæreren Abel Schrøder anbragt under kirkekunst, Thorvaldsen under Nysø, Gøngehøvdningen under historie og Grundtvig under Udby i både topografi og i sognehistorie. Flere af disse indførelser hører tydeligt hjemme i personalhistorien, og når de er medtaget må man straks spørge: hvor er f.eks. alle Grundtvig-biografiernes omtale af tiden i Udby henne?

Ligeledes har man medtaget en række stater og fagligt biografiske opslagsværker under de enkelte fag. Også her er det svært at se konsekvensen. Tilsyneladende har man medtaget de værker, som indeholder andet end rent personalhistoriske oplysninger, men der synes alligevel at mangle en del oplagte titler fra DLB's liste over værker, der foreslås gennemgået. Rent bortset fra, at man er lidt forundret over at finde Nedergaards præstehistorie og ikke Wibergs eller Ellevius', selv om Nedergaard selvfølgelig er meget andet end præsterækker.

Da man jo formentlig alligevel har skullet igennem hovedparten af de biografiske stater og samlingsværker for at kontrollere for lokalhistorisk stof, havde en lidt mere tilfredsstillende løsning nok været at medtage de værker, som havde en eller anden form for topografisk opbygning eller indgang. Til gengæld kunne man så have været lidt mere konsekvent i udelukkelsen af materiale om

enkeltpersoner. Om ikke andet ville det have været betydeligt nemmere for dem, som evt. skal udarbejde det biografiske supplement.

I modsætning til DLB har man valgt at medtage skønlitteraturen ud fra det synspunkt, at den supplerer de rent faglige beskrivelser. Herimod kan intet indvendes, og jeg har da heller ikke mulighed for at vurdere den foreliggende samling. Blot virker den ikke imponerende i betragtning af Sydsjællands landskabelige skønhed og de mange historiske begivenheder. I hvert fald virker indsamlingen ikke imponerende. Den har man ikke spildt mange kræfter på.

Med hensyn til de medtagne publikationsformer følges igen stort set DLB's anvisninger. Dog medtager man de kommunale myndigheders publikationer som love, reglementer m.m. Dette hilses meget velkomment, da det i høj grad har lokalhistorisk interesse, og er overkommeligt at medtage i så små bibliografier. Men så savner man sandelig også en begrundelse for at udelade de kommunale regnskaber og budgetter. Og helt galt er det, at man også udelader de lokale telefonbøger og vejvisere.

Avisartikler medtages ikke undtagen som særttryk, og kort samt billeder uden eller med intetsigende tekst udelades meget naturligt også. Det kan dog så undre, at 'Danmark set fra luften' forekommer i flere udgaver. Mere intetsigende tekst skal man lede længe efter. Og så skriver man også, at man udelader leksikalt opstillede værker og leksikaartikler. Det kræver en definition, når bibliografien vrimler med håndbøger og opslagsværker med leksikakarakter. Sandheden er vel snarere, at man medtager leksikale artikler af en vis længde og lødighed, hvor man har en topografisk opstilling eller indgang.

Bibliografien er opstillet systematisk efter en tillempt decimalklassedeling (DK5). Ifølge forordet er det de i DLB skitserede principper, der ligger til grund, og det er da også korrekt det meste af vejen; men der sker nogle sære brud en gang imellem. Forfatterne noterer, at de har forsøgt at placere så specielt som muligt, og det går flere gange på tværs af DLB. F.eks. er litteratur om kalkmalerier anbragt under malerkunst, hvor DLB anbringer dem under kirkerne. Der er litteratur om enkelte orgler under musik, hvor DLB anbringer dem igen under den enkelte kirke, og man har mindesmærker over enkelte personer anbragt under skulptur, hvor DLB anbringer dem under personalhistorie osv. Desuden forekommer grupper, som ikke anvises af DLB, og som forekommer mærkelige i lokalhistorisk sammenhæng f.eks. »Etik«. Jeg kan ikke se andet lokalhistorisk i den medtagne artikel end navnet Balle-Lars i overskriften. Og gruppen »Arkæologisk tidsbestemmelse« rummer to artikler med kulstof-14 dateringer af prøver fra to lokale fund. Det må være de to lokaliteter, der er interessante i bibliografiens sammenhæng, så en anbrin-

gelse under »Enkelte lokaliteters forhistorie« havde nok været mere korrekt.

Ser man på sammenhængen mellem beslægtede grupper, giver det også anledning til spørgsmål. Sammenligner man indfølelserne om Vordingborg Slot under »Topografi« med dem under »Arkitektur« er det lidt svært at se konsekvensen i adskillelsen, og DLB anviser da også en anbringelse under »Topografi«. Den manglende konsekvens både i forhold til DLB og i systematiseringen vanskeliggør i nogen grad den systematiske søgning, og da man ikke har nogen hjælp i et henvisningsapparat, vender man sig mod emneordene i registret, som jo i høj grad er det hjælpemiddel, der skal afhjælpe systematikken mangler.

Desværre er her heller ikke megen hjælp at hente. Registret omfatter forfattere, redaktører, illustratører, institutionsnavne, stednavne og så altså emner. Som angivet i forordet hidrører emneordene hovedsageligt fra overskrifterne, og så er vist også det meste sagt. Når emneordene i den grad svarer til indholdsfortegnelsen, er der faktisk ikke megen grund til at lave et emneregister. Et sådant skal være et supplement til indholdsfortegnelsen, som også DLB konkluderer. Man har dog gjort en del ud af at underdele de enkelte stednavne efter emner, hvilket er udmærket; men så ville det være en ringe sag, at gøre disse emner til opslagsord. F.eks. kan man under de enkelte kirker i registret finde emnet »kalkmalerier«, men ikke som selvstændigt opslagsord og heller ikke i indholdsfortegnelsen.

Til oplysningen om, at registret ikke medtager »intetsigende« (?) pseudonymer som f.eks. x+x, er der kun at sige, hvorfor ikke? Der er måske andre der kan opløse dem.

De enkelte indfølelser følger de normale standarder, og tilføjes ofte en redaktionel note eller indholdsnote. Hvis et værk er kommet i mere end tre udgaver og ikke er væsentligt forskellige, angives kun den sidste udgave. Selvfølgelig en besparende foranstaltning, men det var måske lidt mere oplagt, i tilfælde som »Den Danske Havnelods« at angive både den første og sidste udgave. Det er dog interessant, hvor langt tilbage, man kan spore de lokale havne.

Ovenfor er anført en del formelle mangler og fejl, som i høj grad kan vanskeliggøre brugen, og samtidigt være med til at sløre indholdet i bibliografien. For den er meget omfattende, og der har ikke kunnet konstateres iøjnefaldende mangler indenfor dens rammer, så hvis man leder længe nok, skal man nok finde det søgte; men hvor er det synd, at den åbenbart omhyggelige indsamling ikke er fulgt op af en lige så omhyggelig finpudsning af systematik og register.

Hemming P. Nielsen

Kai-Erik Westergaard: Skriftegn og Symboler. Noen studier over tegnformer i det eldre runealfabet. Osloer Beiträge zur Germanistik 6. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oslo. Oslo 1981. Representralen 1981. [Disputats].

Bogen lægger op til det, der er dens tyngdepunkt og hovedemne, nylæsning og nytolkning af indskriften på den forsvundne lancespids fra Kowel, Polen: Runerne på denne skal *ikke*, som seriøse forskere tidligere har gjort, læses

tilarids

Det første T er et symbol, eller det skal muligvis læses sammen med det følgende i til et e, eller måske til et h. – la skal eventuelt læses som binderune ha eller som u, og d-runen er bestemt ikke noget d, men en ng-rune. Alle de på denne måde fremkomne mer eller mindre sandsynlige og usandsynlige navnekombinationer gennemgås derefter udførligt.

Ved *skriftegn* forstås W. runerne (= bogstavtegn), mens *symboler* er afvigende runeformer, når disse ikke kan opfattes som bogstaver. De kaldes da symboltegn eller runelignende tegn. Som eksempler nævnes et par tegn på Dahmsdorf lancespids og på spændet fra Szabadbattyan, et valg der straks indpoder en vis mistro i læseren.

Det ældste runealfabets enkelte tegn gennemgås uhyre detaljeret i tekst og tabeller og med mange gentagelser. Denne gennemgang viser, at runerne var dannet af lodrette og skrå streger med undgåelse af vandrette, hvilket ifølge W. ikke behøver at betyde, at runerne var skabt med ristning i træ for øje. Runde og vandrette streger findes side om side i de ældste indskrifter. Mon ikke det skulle være, fordi de ældste indskrifter er af metal? Desuden får vi at vide, at der er runer med een, andre med to og nogle uden hovedstav. Det er vist noget, man har vidst før; men repetition kan jo aldrig skade.

Med hensyn til runernes navne mener W., at de må være blevet mere eller mindre misforstået og omtydet før den sene nedskrivning. Hvorfor? Vil W. have, at der oprindeligt har været et logisk og indholdsmæssigt eller fonetisk system i futharken? Så ville den sandelig også i den henseende have adskilt sig fra sin urmoder, det fønikiske alfabet.

En særlig ekskurs bliver ng-runen til del, og W.s resultat er, at selv om han opfatter rektanglet i Kowel-indskriften som en ng-rune, så fastslår han dog den stavsatte ng-form som den oprindelige, en opfattelse vi skal vende tilbage til.

Hvad angår runernes oprindelse, nævner W. Wimmers, v. Friesens og Marstrandens teorier (de to sidste forældede og alfabethistorisk umulige, Wimmers kun delvis rigtig), men ikke den senest fremsatte, Askeberg-Moltkes, der dog nok må siges at have visse metodiske fordele fremfor de tre

gamle. W. tager ikke selv noget standpunkt; men der mumles lidt om førruniske germanske tegn, der senere kunne have fået tildelt lydige funktioner. Ad denne u-alfabethistoriske vej træder W. længe ud, end Krause i hans yngste dage.

Med hensyn til runernes brug hører vi om »et kultisk-magisk skriftsystem i hendene på en fåtallig presteklasse«. Denne i Skandinavien stærkt forældede opfattelse forstår læseren bedre, når han ser, at navne som Gutenbrunner og Klingenberg hyppigt citeres i litteraturlisterne side om side med seriøse forskere. Arntz burde W. ikke have så stor respekt for. Da han skrev sin første rune-bog, var han et ungt, bedredende eksemplar af en type, der engang især trivedes i Tyskland. Om Antonsen bør W. nok vide, at de 99 procent af hans »nylæsninger« er gale, og at han har en utæmmelig fantasi i runologisk henseende.

Med rette advarer W. (flere gange) mod at inddrage brakteatafsnittet i diskussionen om runeformerne. Ja, s. 39 meddeler han, at han selv vil udelade dem. Det afholder ham imidlertid ikke selv – mange steder: s. 47, 175, 231, 240, 284, 286, 290 o. fl. – fra at bruge disse uansvarlige indskrifter som bevisgrundlag sammen med »indskrifter« som Hailfingen sværd og Vimose skedebeslag!

Da k, ng- og j-runernes størrelse spiller en stor rolle i forf.s bevisførelser, skal det lige nævnes, at det er rigtigt, at j-runen i de ældste indskrifter (fx. Illerup lansespids) kan have fuld runehøjde; det gælder derimod hverken ng eller k (ikke engang k på Vimose høvl); og på Illerup høvl (ukendt for W.) er k-runen en lille vinkel med spidsen opad.

Bogen er letlæseligt skrevet; men ved dens anlæg i tekst, resuméer og konklusioner og alt for mange skemaer samt en uendelig mængde gentagelser efterlader den det indtryk, at den ikke særlig store bog kunne være skåret ned til det halve. For hvem er den i øvrigt skrevet. Er det en indføring i runerne for forf. selv?

Men vi går over til bogens egentlige emne, disputatsens Schwerpunkt, som alt det foregående med t- og k- og ng-runerne kun er opløbet til: Kowel lansespids s. 189–309. Der vil her blive lejlighed til at vise, at lidt praktisk runologi også kan (og bør) anvendes ved skrivebordet. – Efter en historisk indledning med tavle over de fremsatte læsningsforslag, en hel tavle med indskriftens otte runer, forlængs og baglængs plus et kort over Wolhynien, hvor lansebladet blev fundet og et over Europa med indtegning af de østgermanske runefund, meddeles de billedgengivelser af den forsvundne indskrift, W. har benyttet.

Bogen gengiver fire fotografier og et litografi samt kildestederne, hvor de er taget fra. På fotografierne er der ofret glittet planchepapir; men billederne står så underlig uldent, som om de ikke var udført efter originalfotografier. Bekymret spørger læseren: Vil det sige, at W. har bygget sin opfattelse på disse fire gengivelser efter bøger og fx. ikke har studeret de fotografiske optagelser, som

Krause og hans dygtige, runelæsende hustru – Krause blev til sidst helt blind – fik taget 1941 (jfr. Krause s. 78) eller til de gipsafstøbninger, der findes i Tyskland og Polen? Åbenbart ikke, siden W. opgiver, at hans egne mål (på to temmelig overflødig tabeller) er baseret på fotografi A; de andre mål, der opgives, er dem, Arntz foretog på gipsaftrykket i Berlin, ret overflødig, da gipsafstøbninger som bekendt skrumper. Hvis det er rigtigt, at kun disse fire fotos, der ikke synes taget fra originalfotografier (de skulle vel ikke være taget fra Marstrandens pl. I i NTSpr III?) er forfatterens eneste grundlag, står det sløjt til med de videnskabelige principper. Man håber, der er en anden forklaring.

Om lansespidsens udsmykning fremhæver W., at runerne med deres retvinklede tegnformer har årsag i runemesterens højst personlige stil. Men hvem mener han er runemesteren? er det ham, der leverede forskriften til den ikke runekyndige våbensmed? eller er det smeden?

S. 194 kaldes indskriften omhyggeligt lavet og s. 213 er indskriften udført med suveræn dygtighed og stor nøjagtighed. Som det vil fremgå af nedenstående og af slutningen, må disse to udtalelser helt stå for W.s egen regning.

Der er to ting, W. har undladt at gøre opmærksom på, begge ikke uden betydning for vurderingen af indskriften: Våbenindskrifter – det gælder fra romertid til romansk tid – frembyder et ligeså usikkert læsegrundlag som brakteaterne. Enhver våbenindskrift, enhver metalindskrift må på forhånd være under den stærkeste mistanke, fordi disse smede (utvivlsomt alle) var analfabeter. Thi hvad en i skrift ukyndig smed kan drive det til af »bogstavelige« og »runiske« uhyrligheder, kan ikke være ukendt for dem, der har studeret skrift på våben, brakteater og mønter. Den, der ikke er så bevandret i de dele, behøver blot at kaste et blik på Hailfingen sværdet (W. s. 93), de to brakteater fra Lindkær og Over Hornbæk (Moltke: Run. s. 21) eller Svend Estridsens runemønter (Moltke: Run. s. 321ff.). Eller kig på den sølvindlagte Themsens scramasax (Moltke: Run s. 22), der nok i »suveræn dygtighed« kan måle sig med Kowel [1].

Den anden ting, der er glippet for W., er *vurderingen af hans eget billedmateriale*. Han medtager de nævnte fire fotografier og Hennings litografi. For W. er det fotografierne, der er den primære kilde, og han bruger kun litografiet i nødsfald, fordi han åbenbart betragter det som en (subjektiv) håndtegnning. Men Hennings »litografi« er signeret: »Photogravure. H. Riffarth., Berlin – Nach Litogr. von K. L. Becker«. Der må være tale ikke om en håndtegnning, men et *foliolitografi*. Og hvis man ønsker at bedømme den objektive kvalitet af disse superfine fotografurere hos Henning, kan man fx. sammenligne gengivelserne af de to Nordendorf fibulaer med fotografierne (klicheerne) hos Krause: Runeninschriften (tav. 64 og 65), og hvis man vil sammenligne med en tegning udført af måske alle

tiders dygtigste runetegner, da prøv Magnus Petersens tegning af Kowel hos Stephens: Handbook s. 204.

Men det betyder, at Hennings fotografvure er en *primærkilde* på linje med W.s fotografi B (fra Phot. Alb. 1880), som den stemmer med i alle detaljer. Derimod adskiller disse to gengivelser sig i flere detaljer fra W.s foto A (Szumowskis 1880) på en måde, så man får mistanke om, at dele af runeindskriften og ornamenterne har været udsat for en ikke særlig vellykket retouche. Den har gjort sølvindlægningen ulden i kanterne og i visse tilfælde ændret dens forløb; det gælder fx. den øvre a-bistav og hele i-runen, ligesom ornamenterne over runeindskriften har fået et par suppleringer, endstreger, bl.a. spiralen til højre (hvor Henning end ikke angiver »kanaler«).

I denne forbindelse kan det anføres, at fotografvuren naturligvis ikke bygger på W.s foto B, og at hans foto C ikke, som han mener, er gådefuldt, og det er heller ikke, som W. tror, »en retoucheret og optrukket udgave af fotografi B«. En lidt omhyggeligere læsning af foto C viser med ønskelig tydelighed, at det ganske enkelt er Hennings fotografvure, som en eller anden har malet på med hvidt, se sølvringene!

Hos Henning hedder det (s. 2) om det slyngede ornament over runeindskriften: Man könnte zweifeln, ob es einheitlich oder zusammengesetzt sei, da an einer Stelle ein minimaler Zwischenraum (jfr. fig. 1) zwischen den incrustierten Linien offen geblieben. – Dette mellemrum er tydeligt gengivet på Hennings fotolithografi og på foto D (Krauses); *men de optrukne fotos A og C har udfyldt åbningen.*

Og nu til runerne: Om rune 1, T, siger Henning (s. 2): Die erste ist unzweifelhaft ein T welches nur darin von der sonst gebräuchlichen Form sich unterscheidet, dass der obere Balken desselben nicht zu zwei schrägen Aesten herabgebogen wurde, sondern gerade läuft, wie bei dem lateinischen und griechischen Buchstaben, und dass er überdies auf der rechten Seite etwas kürzer als auf der linken ausfiel. – Således er optrækningen også på foto A; men ser vi nærmere efter på Hennings fotografvure (jfr. også fig. 2) vil vi bemærke, at tværstregen der ikke er helt vandret; der er et lille knæk lige over hovedstaven, og den korte højre bistav hælder ubetydeligt nedad.

Videre hedder det hos Henning: Zwischen der ersten und der zweiten Rune, den I, besteht oben ein sehr kleiner, aber doch völlig erkennbarer Zwischenraum, der das Zusammenfassung beider Zeichen zu einem einzigen verbietet. Mellemrummet er tydeligt angivet på Szumowskis optrukne foto (A), jfr. også fig. 2.

Den følgende rune, L, fortsætter Henning, er ikke ganske lukket foroven og er noget beskadiget. Bemerkenswerther bleibt an ihm jedoch die ungewöhnliche Länge des Seitenstriche, zu dem noch die flache offene Rinne zu gehören scheint, welche sich über die Silbereinlage hinaus fast bis an den

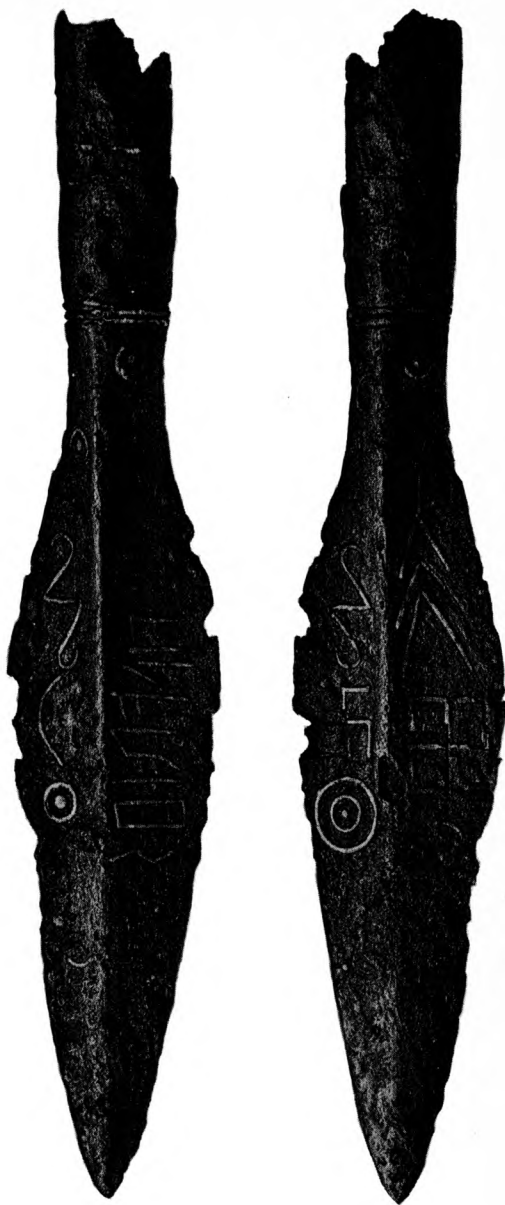

Fig. 1. Kowel † lansespids. Fotografvure i Rudolf Hennings *Deutsche Runendenkmäler*. Strassburg 1880, Tafel I, sign. Nach Lithogr. von K. I. Becker – Verlag von Karl J. Trübner. Strassburg – Fotografvure H. Riffarth. Berlin. Dette fotolithografi er af primær kildeværdi, især i forbindelse med Rud. Hennings meget grundige beskrivelse af de enkelte runer og deres tilstand. Rune 3 fra venstre (1) var beskadiget (og det er måske derfor, sølvindlægningen mangler foroven i hovedstaven); på den anden side kunne den måde, bistavens sølvtauschering løber ud (i en spids) måske tyde på, at »sølvbistaven« aldri har været længere(?).

Fig. 2. Kowel † lansespids. Skandinavisches Seminar der Georg-August-Universität i Göttingen ejer de talrige fotografier, som Wolfgang Krause lod optage ved sine undersøgelser af lansespidsen 1940/41 (et af dem er signeret Ahnenerbe 1941). Ingen af dem opfylder helt de krav, der nu stilles til et runefotografi; men de er uvurderlige som kildemateriale for den forsvundne spids. Det her gengivne foto er det eneste, hvor runerne er taget direkte forfra, dvs. runefladen er parallel med negativet (med det til følge, at den anden halvdel af siden ligger i skygge). En varm tak til professor dr. F. Paul, der velvilligt udlånte alle fotografierne og tillod publiceringen af dette.

Hauptstab der nächsten Rune heranzieht; ausgefüllt war dieselbe aber wohl niemals. – Bemærk l-bistaven på foto A (hvor den er for kort). – Til denne særprægede l-rune kan følgende bemærkes: På originalfotografiet til Krauses afbildning (foto D) ses en tydelig grube i metallet i øvre forlængelse af hovedstaven. Har den oprindeligt været sølvfyldt? og er det til dette parti, Hennings bemærkning om beskadigelse hentyder?

Om den fjerde rune, a, skriver Henning (s. 3), at også den er uregelmæssig, bistavene nahezue rechtwinklich an den Hauptstab – und der obere von ihnen der sogar eine leise Curve beschreibt, sich nicht unmittelbar von der Spitze, sondern ein Stück unterhalb derselben von dem Stamme abzweigt. – Denne den øverste bistavs nedadbøjende kurve iagttages tydeligt både på Hennings litografi og på W.s foto B (bedre på Marstrandens udgave i NTSpr. III), der også begge viser, at den nedre a-bistav er kortere end den øvre. Disse to bistave er forskelligt opmalet på W.s foto A og C.

De tre sidste runer er læst – men ikke tolket – på samme måde af alle forskere; men også på dem kan man iagttage små afvigelser fra originalfotografierne og fotograferen til W.s pl. A og C.

Hvis W. havde brugt det foreliggende grundlag på denne naturlige måde, kunne læseren være sluppet for hans pedantiske gennemgang af uhyrlige læsninger.

Med det gennemgående gentagelsessystem, W. opererer med i sin bog, fastslår han flere gange, at en læsning af det første tegn som 't' ingen støtte, intet holdepunkt har i andre runeindskrifter. Påstanden er ligeså irrelevant som et bevis på, at rune 3 ikke kan være l, fordi bistaven skræner, mens bistavene på a er (næsten) vandrette. Når man har med en raster at gøre, der måske aldrig tidligere i sit liv havde set en rune og nu efter en forskrift skulle kopiere disse for ham uforståelige tegn, kan man ikke bruge den slags argumenter. Hvis man vil benægte, at T'et på Kowel er et T, fordi det har vandret bistav, må man også benægte, at H med vandret bistav på Pietroassa-ringen, er et H. I øvrigt tror jeg, at W. ved at uddybe sit kendskab til de gamle indskrifter vil kunne finde flere vandrette linjer, hvor han venter skrån. Hvad med T'erne på Tunestenen? og på Valsfjord (W. s. 249)? Hvad med a-runerne på Pietroassa, Skåäng og Tune? Sagen synes mig i øvrigt uden betydning. Derimod må jeg finde det uden for videnskabelig praksis og metode at ville opfatte T'et som symbol eller begrebsrune. Af den slags tegn må man kræve enten en grafisk vejledning fra rasterens side eller – som på Stentofte og i de islandske håndskrifter – en betydningsmæssig placering. W.s spredte udtalelser om begrebsruner og symboler er det svageste i denne bog.

Som det fremgår af W.s tabel s. 191, læste Marstrand bl.a. l-runen (i forbindelse med det følgende a) som H (jfr. også Arntz). S. 294 skriver W.: »Muligvis kan da lansebladets gåtefulle inn-

skrift finne sin løsning i en lesning: TI harings« og følger altså her sin store forgænger. Men Marstrander – et af de elskeligste mennesker, jeg har mødt – var stor i fortrin og stor i fejl – hans aldrig hvilende iver drev ham bestandig mod nye læsninger og kassation af gamle, og her var han ikke altid lige heldig; hans læsning af Kowel som ik harings hører til hans mest ukritiske (jfr. alawido på Gal-lehus guldhorn).

Læsningen af den tredje rune (l) som H i forbindelse med det følgende a kan aldrig blive andet end et misfoster – med hovedstave af temmelig forskellige højde rent bortset fra den manglende forbindelse mellem skråstaven og a-runen. Læsningen l turde være den naturligste: dels hører runen ved sin højde sammen med ti og ikke med a, dels kan den lange bistav forklares enten som smedens misforståelse eller forlæggets unøjagtighed, dels som en regulær for-langt-hugning. Om smeden så har bødet på dette ved ikke at komme sølv i hele længden, som Henning foreslår, kan vi ikke vide. I alt fald er der nu intet sølv i nederste halvdel af bistaven, og det eneste sted, sølvet ellers er gået tabt, er i l-runens hovedstav foroven – og det er måske som omtalt den beskadigelse, Henning taler om.

Men næstsidsste rune, rektanglet, betyder den d eller ng? Foruden omtalen andre steder i bogen ofrer W. et helt afsnit på denne rune, s. 136–188. Der indledes med en bred oversigt over ældre forskeres opfattelse af både ng- og j-runen – som ng. Dernæst opregnes (s. 143ff.) de runeindskrifter, hvori ng-runen optræder, d. e. ialt 16, med seks forekomster i futharker. Men af disse 16 eks. *må en objektiv undersøgelse fjerne de elleve* (Motala-, Grumpan-, Lindkær- og Over Hornbæk brakteaterne, Aquincum, Szabadbattyan, Lętcani, Vimose skedebe-slag, Martebo- og Årstad-stenene), fordi disse alle er behæftet med en eller anden usikkerhed. Og bortset fra de to sidste runesten er de alle metalristninger og derfor under mistanke. Denne mistanke forstærkes ved en nærmere betragtning af Aquincum og Szabadbattyan. Motala og Lętcani er beskadigede, Grumpan har formen Υ uden beskadigelse, Lindkær, Over Hornbæk brakteater og Vimose skedebe-slag ville næppe andre end W. vove at tage med i en sådan undersøgelse på grund af deres næsten totale forvanskning, og for Vimose skedebe-slags vedkommende skal der god fantasi til for at regne slige kradserier for runer (men det er der andre end W., der gør). Hvad Martebo angår, er det ikke rigtigt, at den udslidte indskrift har tre ng-runer som Kylvers; ng – hvis det er ng – har her

tre forskellige former. Indskriften er i øvrigt så medtaget at man bør stille sig yderst skeptisk over for opmalingen (hos Krause; den er vist heller ikke foretaget af en runekyndig?). Årstadstenen må stilles i bero, indtil det bliver klarlagt, om her ikke står ek (som også Antonsen foreslår), ifølge hvilken læsning den formodede ng-rune skifter ham til et k [2]. Tilbage bliver Kylvers lille rektangel med den ene lodrette side forlænget op og ned (dat. 400–450), og Grumpanbrakteaten, der kan være guldsmedens udgave af formen Φ (samme dato), Vadstena brakteaten med det lille på spidsen stillede kvadrat (samme dato), Slemminge skind- eller kødskraber Ψ (mindre end de andre runer, usikker dato), Køng bronzestatuette Φ (mindre end den anden rune – betydning vel egentlig usikker; usikker dato), Opedalstenen $\mathcal{R}$ i lille størrelse (mærkelig, usystematisk ristning [3], usikker datering 400–500) og endelig Tanem med form Φ som Køng, blot mindre hoved (dato omkr. 500).

W.s konklusion på hele det forannævnte indskriftmateriale er, at »Tanken om å betragte Φ – varianten som en slags hovedform er den naturligste etter fundmaterialet«, og en opfattelse af $\diamond$ – varianten som hovedform . . . finder ingen støtte i materialet.

Hvorledes vil man af det 'forkortede' bærekraftige, relativt unge materiale kunne komme til samme slutning som W., at den stavbårne form er den ældste? Alfabethistorien siger det modsatte. Den konstaterer først, at ifølge det runologiske opbygningssystem – med undgåelse af vandrette linjer – bliver Vadstenas rudestillede kvadrat runens enkleste form. Den stavløse form her og på Opedal er mindre end de andre runer. En almindelig alfabet-historisk regel, der gælder så at sige alle alfabeter på et primitivt stade, siger, at man starter med uregelmæssige bogstaver, forskellige størrelser, forskellige retninger; men målet er for alle: regelmæssighed, samme højde, samme retning. Det sker ved at forsyne de mindre runer $\langle$, k, og $\diamond$, ng, med en hovedstav; men i de her nævnte eksempler er både Slemminge og Køng mindre end de øvrige runer. Det, der er karakteristisk for k- og ng-runerne i deres primitive fase er *den ringe størrelse* og deres manglende hovedstav.

Når *den lille form* er det karakteristiske træk ved ng-runen, vil man, selv i en metalindskrift, vægre sig ved at tage et stort rektangel for en ng-rune. Tilbage bliver da kun den oprindelige opfattelse af denne rune som d og at betragte den som en sideform til (å la $\square$ i forhold til $\mathcal{M}$

1. Vedrørende romanske indskrifers vidnesbyrd om analfabetiske stenhuggere, se tidsskr. hikuin 1, 1974, s. 81ff.
2. I Arkiv för nord. filologi LV, 1938 s. 109, i min anmeldelse af 1. udg. af Krauses Runeninschr. har jeg skrevet: »Nach den Photo ist auf dem Årstad-Stein engwinar . . . zu lesen«.
3. Om Opedalstenen (i anden sammenhæng) se sidst Fornv. 76, 1981, s. 88.

Alt i alt må man konstatere, at det ikke er lykkes W. at rokke ved den tidligere (velbegrundede) læsning:

tilarids

Tværtimod. – Peger de anførte mangler i grundlag, i anskuelser og argumentation på, at doktoranden har modtaget utilstrækkelig vejledning fra sit universitet?

Til slut nogle ord om selve indskriften. Den er bestemt ikke noget mesterværk. Utvivlsomt er udhugningen af rillerne til inkrusteringen og selve indlægningen af sølvet fortræffeligt arbejde; men det er ikke mit speciale. Runerne derimod står, for at bruge et godt dansk udtryk, som kong Volmers røv. Der er ikke to naboruner, der holder samme basis, og afstanden mellem de første runer kan ikke kaldes ideel. De tre første runer (der heller ikke er lige høje) er mindre end de andre – hvilket giver W. anledning til de sælsomste tanker; – men det er ikke noget ualmindeligt træk ved runeindskrifter, at de begynder småt og ender stort. Det er et simpelt udslag af frihåndstegning – eller en direkte begyndelse med værktøjet, uden fortegnig.

På Kowel er l-bistavens udhugning blevet for lang, hvad smeden måske – med Henning – har bødet på ved ikke at udfylde den helt med sølv. Af de otte runer er faktisk kun i- og s-runen normale, alle de andre er afvigelser fra normaltypen: t med næsten vandret bistav, l direkte misdannet, a med krum øvre bistav, der ej udgår fra hovedstavens top, r med for ringe indsnøring, og d er blevet en type for sig. Med sådanne elementære fejl falder indskriften naturligt ind blandt de metalindskrifter, der stempler sig selv som udført af analfabetiske rister – efter forlæg.

Det er ikke let for os at forestille os, hvor svært det kunne være for en ikke skriftkyndig håndværker at kopiere et skriftligt forlæg; men de mange forvirrede metalindskrifter (og ikke få romanske gravsten – med runer eller majuskler) viser det. Og der må have været en grund til, at Karl den Store i 789 kunne lære at skrive!

Erik Moltke

Romanske stenarbejder 1. Redaktion Jens Vellev. Forlaget hikuin, Moesgård. 1981. 160 s., ill. Kr. 100.

Interessen for den danske romanske kirkekunst synes i tiltagen. For stenarbejdernes vedkommende skabtes overblikket langt hen med Mackeprangs kendte værker om de middelalderlige døbefonte (1941) og de jyske granitportaler (1948), og en ny generation af forskere har taget energisk fat på detaljestudier over den middelalderlige stenkunst; i særlig grad ikonografien og dens forgreninger vidt og bredt uden for landets grænser. På nutidens fotografier ses stenreliefferne tydeligere end på ældre fotografier, og dette kombineret med stadig

større viden om middelalderens teologi og myter kan give ny forståelse af kirkernes stenkunst. Det primitive er ofte en raffineret forenkling af et kompliceret motiv.

Dette og meget mere drejer første bind af en ny skriftserie fra det jyske forlag hikuin sig om. Bogen, der i øvrigt er tilegnet mindet om M. Mackeprang (1869–1959), belyser gennem fem artikler dels de såkaldte sløjfeportaler i en række på Randerseggen, og dels billedportalerne i de nordligere beliggende kirker Voldsted og Gjøl. I serien er der planlagt i alt fem bind, som alle vil handle om udvalgte emner inden for den romanske stenkunst i Danmark. Denne bogs redaktør, Jens Vellev lægger selv ud med en fyldig og bredt anlagt udredning om sløjfeportalerne. Man finder her en nyregistrering med tilhørende tegninger, opmålinger og fotografier af de karakteristiske portaler, som findes i en halv snes kirker i en ring omkring Randers. Tidligere forskning er efter forfatterens opfattelse ikke trængt rigtig ned i, hvorfor disse ret ensartede portaler kun findes i den pågældende egn, og hvad sløjfen egentlig forestiller, har man heller ikke set. Det, der nu fremtræder som fredelige arkitektoniske rundstave synes i virkeligheden at være slanger, drager, orme reptiler, eller hvad man nu vælger at kalde det kryb, som vi også kender fra den sene vikingetidskunst. Jens Vellev har i sine studier været viden om i bøger og artikler, og demonstrerer gennem billeder, på hvor mange emner, og i hvor mange slags materialer denne fauna er skildret i samtiden. Hvad kirkerne angår, har udsmykningen haft sit nære forbillede i træarkitekturen i hele Norden. Mackeprang var af den opfattelse, at portalerne var gjort af vandrende stenmestre, men her argumenteres for at de snarest er fremstillet i et større værksted i Randers, som så har forsynet de omkringliggende kirker.

En del af de myter, der skjuler sig bag slange- og dragemotivet indkredses og gengives i Poul Pedersen's artikel om »Orm og strop«, hvor stroppen er det element, der forbinder buerne/slangerne. Udgangspunktet for dette studie har været en systematisk fotografering af sløjfemotiver og indsamling af billeder, hvorpå sløjfen findes i en eller anden version. Især er de svenske rune- og billedstene stærkt repræsenteret. Billedsamlingen kan virke lidt forvirrende, men forfatterens idé har været, at få læseren til at gøre sine egne iagttagelser af komparativ art for måske derved at bidrage til mere orden i ormemylderet. Enhver kan således tage fat, men gode resultater kræver nu nok en solid basisviden, mere end dette bind i skriftserien kan give.

Lennart Karlsson kommer vidt omkring i artiklen (på svensk) om »Sløjfemotivet i Sverige under missionsskedet«. Det analyseres hvilke rødder motivet har haft uden for Norden, og det diskuteres, hvornår slangen har stået for henholdsvis godt og ondt for menneskene. Folketroen blev godt blandet op med kristendommen for menigmand, og man

spørger sig – forgæves – hvad han lagde af betydning i billederne, eller hvad han efter »kunstner« og kirkens mening helst skulle få ud af at se på dem. Bl.a. den slags overvejelser er Inger-Lise Kolstrup inde på i en lang artikel om »Synds- og nådesportalerne i Gjøl og Voldsted kirker«. Disse ret velbevarede portaler, flankeret af billedsten, repræsenterer efter forfatterens resultater et temmelig udviklet teologisk program, hvis virkning på menigheden man selvfølgelig heller ikke kender. Her ved man dog undtagelsesvis, hvem der er mester for billederne. Indskrifter fortæller nemlig i begge tilfælde, at det er en vis stenmester Goti, som oven i købet i Gjøl har hugget et billede af sig selv under arbejdet lige ved siden af Adam i det syndefald, det hele ellers drejer sig om. Man får virkelig fornemmelse af, at der endnu er mange forståelsesmæssige landvindinger at gøre, hvis der arbejdes systematisk med de tænkelige forudsætninger, sådan som der her gives et godt eksempel på. Artiklen suppleres med Erik Moltkes afsluttende tydning af disse to kirkers indskrifter, ud fra hvilke portalerne kan dateres; for Voldsteds vedkommende til 1100-tallet og for Gjøls vedkommende til begyndelsen af 1200-tallet.

Bindets artikler er velforsynede med noter og litteraturhenvisninger, og i sjælden grad går tekst og billeder hånd i hånd. At blade bogen igennem for billedernes skyld er en æstetisk nydelse, men rigtig udbytte får man kun ved samtidig læsning af den lærde tekst. Af og til kan man under læsningen komme i tvivl om, hvorvidt de meget spidsfindige teologiske og ikonografiske forklaringer nu også holder, men på den anden side, føler man sig overbevist om, at det tilsyneladende uforståelige ikke længere blot kan forklares med tidens naive fortælleglæde. Påvisningen af forlæg og inspiration udefra gør i en vis forstand kunsten mindre »original«, samtidig med at det historiske og kunsthistoriske perspektiv bliver større. Man glæder sig til nye numre i skriftserien.

Margit Mogensen

Danmarks Kirker, Holbæk amt, hft. 4–6, ialt 275 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag 1980–81. Pris pr. hft. i løssalg kr. 59,50. Ved abonnement 20% rabat. *Danmarks Kirker*, Århus amt, hft. 20, 79 s. ill. Ved Kield de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1981. Pris i løssalg kr. 68,50. Ved abonnement 20% rabat.

Med støtte fra stat, amtskommuner og private fonds udgives værket *Danmarks Kirker* i disse år for amterne Ribe, Århus og Holbæk. Nedenfor

omtales seneste skud på stammen for de to sidstnævnte amter. Vedrørende disposition og opbygning af beskrivelserne henvises til tidligere anmeldelse ved undertegnede, se *Fortid og Nutid* bd. XXIX, hft. 2 s. 313–14, 1981.

Hæfterne 4–6 for Holbæk amt afslutter Merløse herred, og Tuse herred påbegyndes. På bagsiden af de enkelte hæfter findes kort over amtet (som det var indtil 1970) med markering af kirkerne og oplysninger om i hvilken rækkefølge beskrivelserne vil udkomme. Hele den vestlige og nordlige del af det tidligere Holbæk amt resterer, og man gætter på, at det vil tage nogle år endnu, før amtet er fuldført. Indledning, fagordbog, kilder og litteratur i almindelighed til amtets kirker finder man i hæfte 1, som udsendtes i 1979, og ikke i hæfte 4, som det fejlagtigt oplyses på dette hæftes bagside. Her finder man til gengæld beskrivelser af kirkerne i Ågerup, Soderup, Kirke Eskilstrup og Store Tåstrup, alle beliggende syd for Holbæk. De lå i middelalderen under Roskildebispen, siden under kronen og fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af dette århundrede, hvor de overgik til selveje, under områdets private godser. Materialemæssigt dominerer de rå eller kløvede marksten, og alle har endnu romanske bygningsdele bevaret. Både ved hver af disse kirker og ved dem, der omtales i de øvrige hæfter, er der i virkeligheden et eller andet særlig bemærkelsesmæssigt, og selv den, der tror at kende en bestemt kirke godt, vil sikkert blive opmærksom på nye aspekter ved bygninger eller inventar.

Hæfte 5 indeholder beskrivelser af kirkerne i Ugerløse, Undløse, Søndersted og Niløse, alle i Merløse Herred. Ugerløse blev med hård hånd »restaureret« i 1875 – den middelalderlige kirke blev nedrevet med begrundelsen brøstfældighed, og en helt ny bygget op i italiensk rundbuestil! Bygherre og kirkeejer var den Suhrske stiftelse. Af det gamle inventar tolereredes den romanske døbefont, hvorimod dåbsfad og alterkande af tin måtte forsøves for at være fint nok til den nye kirke. Så har nabokirken Undløse haft en blidere skæbne med meget gammelt inventar i behold og nogle af landets smukkeste gotiske kalkmalerier. De blev først opdaget ind i dette århundrede, og er derfor blevet nænsomt restaureret.

Især 1860'erne var de store kirkerestaureringers tid – på godt og ondt. Hvor en stiftelse eller et gods besad flere kirker ses hyppigt et fælles præg ved restaureringerne. Samme arkitekt og samme materialer anvendtes ved renoveringen. Et eksempel på noget sådant er restaureringen af kirkerne under Sorø Akademi, som her tæller Niløse, Tersløse og Stenlille (de 2 sidstnævnt i hæfte 6). Alle fik de udvendig fjernet gammel kalk, så deres bygningshistorie blev blotlagt, som det var på mode i arkæologisk ånd.

Meget smukt inventar er dog bevaret i disse kirker, f.eks. krucifikser og fine renaissancegravminder.

Tuse herred indledes i hæfte 6 med Udby og

Hørby, beliggende på Tuse Næs og i nyere tid tilhørende henholdsvis Hagedstedgård og Hørbygård. Hørby kirke overgik først til selvejendom i 1951. På disse kanter er der flere eksempler på velbevarede gamle stolestader, men sjældent så festligt naivistiske som dem i Udby fra 1582 (s. 479). I Hørby kirke voldte en anden slags kirkestole en del besvær, nemlig herskabsstolene, som kirkesynet ind i dette århundrede fik fjernet, da de efter synets mening hverken forekom nødvendige eller smukke. Det var der dog delte meninger om, og det samme spil mellem kirken og det tidligere herskab kan iagttages i Undløse. Skønt alle skulle være lige for Herren, er også kirkerne gode stands- og socialhistoriske kilder, hvis nogen skulle være i tvivl!

Kirkeværket er for Århus amt *ikke* nær sin afslutning, som det fejlagtigt er blevet anført i min tidligere anmeldelse af et Århus amt hæfte (se henvisning ovenfor). Mange landkirker står endnu tilbage efter udsendelse af beskrivelser af kirkerne i Århus, Hasle og Vester Lisbjerg Herred. Med dette hæfte 20 gøres sidstnævnte herred færdigt, og det vestligere Sabro herred påbegyndes. Elsted og Elev, Vester Lisbjerg herred, er begge ret små kirker, og Elev har siden 1874 været anneks til Elsted. Ingen af kirkerne fik nogensinde hvælv, og Elev ej heller et tårn. Egnens store kirkeejer i middelalderen var Århus domkapitel, og senere de større og mindre herregårde på egnen. Stenhuggerkunsten blomstrede her i Østjylland, og selv de mest sparsomme kirker har ofte rigt udhuggede døbefonte og andre stenarbejder. Dette gælder også de 3 kirker i Sabro herred, som er med i dette hæfte, nemlig Vitten, Lyngå og Haldum. Alle kom de under det magtfulde Frijsenborg grevskab og ved den parallelle restaurering i 1860'erne blev der ellers, hvad selve bygningerne angik, lagt god afstand til den middelalder, de havde rod i.

Kirkeværket er et videnskabeligt opslagsværk, og som regel aner man kun redaktionens og forfatterens vurdering af ombygninger og restaureringer. Opgaven er naturligvis at fastholde så præcist som muligt, hvad der var før og nu, men netop denne disciplin i beskrivelsen kan nok få en og anden interesseret læser til at glæde sig til flere af de sammenlignende og vurderende studier, som kirkeværkets flittige medarbejdere offentliggør i andre sammenhænge. Kirkeværkets mange detaljer nærmest kalder på nye flotte hypoteser og komparative studier.

Margit Mogensen

Flemming Jerk: Herregårde i Danmark I-III. Gyldendal 1980. I alt 1030 s. ill. Kr. 585.

Udover Danske Slotte og Herregårde, som kom i ny udgave 1965–68, foreligger fra de senere år forskellige billed- og opslagsværker om herregårdene.

Der synes at have været et godt marked for bøger om herregårdskulturen i videste forstand, netop i en tid hvor den af forskellige grunde er under pres udefra. Flemming Jerk's meget smukke trebindsværk om et større antal danske herregårde, udsendt fra Gyldendal i luksusstyr skal derfor nok også blive både set, læst og solgt.

Lad os tage det visuelle først. Jerk er selv mester for de vel mere end 300 helsides sort/hvid billeder af de ialt 235 herregårde, der er omtalt i værket. Han fortjener ros for disse fotografier, som virkelig har klasse, og som både giver arkitektur og naturindtryk. Der er udelukkende tale om exteriører, og de enkelte gårdbeskrivelser indeholder da også meget lidt om bygningernes indretning og udsmykning. Der er her tale om bevidst politik, da der er lagt vægt på ikke at forlede offentligheden til at tro, at den har ret til at se hvad som helst, der er i privateje. Hele bogen handler nemlig på en måde om at opdrage til respekt for ejendomsretten, og forfatteren erklærer da også allerede i forordet, at en bog om danske herregårde i dag efter hans mening kun kan blive et stridsskrift mod de samfunds kræfter, som truer herregårdenes fortsatte beståen gennem love og skattepålæg. Billederne svarer godt til teksten også derved at de letter læserens forståelse, når forfatteren kommer op i det høje leje i beskrivelserne af al idyllen.

Der er et bind for henholdsvis Sjællands, Fyns og Jyllands herregårde. Sjællandsbindet indeholder foruden de alfabetisk ordnede herregårdsbeskrivelser også forord og indledning. På et halvt hundrede sider gives på mange måder en god oversigt over herregårdenes opståen i middelalderen og deres udvikling igennem nogle århundreder. Men det er en ret subjektiv fremstilling med kun delvis henvisning til litteratur og kildegrundlag. Der står Sjælland på bind og titelblad; der burde tillige have stået Lolland og Falster, hvis herregårde findes beskrevet i samme bind. Hvert af bindene har bag et oversigtskort og personnavneregister. Da navnestoffet er ført frem til slutningen af 1970'erne supplerer dette register ældre opslagsværker.

Som udvælgelseskriterier nævnes »monumenter af bygningshistorisk interesse« (s. 7, I) samt balance mellem landsdelene og forskellige typer af herregårde. Der er altså først og fremmest tænkt i arkitekturhistoriske baner, og for en del godsers vedkommende er man fortsat nødt til at begynde studierne andetsteds, f.eks. Trap: Danmark.

Stilen i de enkelte beskrivelser er essayistisk, og formentlig for at undgå at kede læseren er det også her småt med kildehenvisninger, og intetsteds i hele værket findes skyggen af en litteraturliste. Det er imidlertid tydeligt, at der er præsteret et kolossalt arbejde, hvad det bygningsmæssige angår, og i forordet takkes både Nationalmuseet, Kunstakademiet og Fredningsstyrelsen, så der er ingen grund til at betvivle rigtigheden af de mange eksakte oplysninger, som i mange tilfælde ikke tidligere har været samlet på et sted. Beskrivelserne er

imidlertid fulde af oplysninger om adelsslægter, godsdrift og meget andet, men naturligvis uden at emnerne udtømmes, og der gives ingen anvisninger på, hvordan man kommer videre, eller evt. får mulighed for at kikke forfatteren i kortene. Når der flere steder peges på, at de godsejere, folk hidtil har lært var onde, i virkeligheden slet ikke var så slemme, så kunne der være en og anden, som gerne ville læse mere om disse nyvurderinger. Det er velgørende at få nogle myter fjernet, men der opnås vel egentlig ikke så meget, hvis der samtidig skubbes nogle nye frem fra højre. I den gode sags tjeneste, nemlig at redde landets herregårde, forenkles deres nyere historie meget og ses under en og samme synsvinkel. Vel er der sket uretfærdigheder også mod godsejerne i nyere tid, men at gøre »samfundet« og demokratiet til den evige synde-buk skaber vel blot en ny slags myte om det historiske forløb (?)

Der er noget tiltalende og modigt ved at bogens forfatter straks bekender kulør i forhold til emnet, og derfor er risikoen for at læseren fanges mod sin vilje måske ikke så stor. Man ved allerede på side 7, hvad der venter een; her erklærer forfatteren (der lidt forvirrende omtaler sig selv i tredje person) hvor hans sympati ligger, og at han ikke har tænkt sig at skjule den. Den grundliggende tanke er, at herregårdenes besiddere slægt efter slægt har bygget op og stillet sig til rådighed for samfundet, endog ved landboreformerne givet frivilligt afkald på privilegier, og alt det har de i nyere tid kun fået utak for. Ulykkerne begyndte ved grundloven 1849, skønt der var mænd som Peder Brønnum Scavenius til Gjorslev, der havde »mod og mandshjerte« til at stemme imod loven. Værre blev det hele med systemskiftet 1901, og rent galt gik det ved loven om lenenes afløsning i 1919. Fra da er skurken i beretningen statens jordlovsudvalg, og heltene de godsejere, der var moralsk og økonomisk stærke nok til at klare sig over for »åreladningen«, »politisk kynisme« og »lemlæstelsen«. Det er nogle af de mange malende udtryk, Jerk anvender om de vitterligt meget håndfaste handlinger, der fandt sted i årene efter 1919. Det eneste offentlige initiativ, der virkelig finder nåde for forfatterens blik er naturfrednings- og bygningsfredningslovene fra henholdsvis 1917 og 1918.

Selv om herregårdene kun beskrives udefra og uden fremlæggelse af grundplaner, og hvad der eller plejer at høre til bygningshistoriske fremstillinger, så er der for disse områders vedkommende tale om en både god og køn håndbog, som nok er prisen og sin ikklædning værd. Derimod synes jeg både forlaget og forfatteren skulle have gemt de mange politiske synspunkter til en anden gang. Man køber dem alt for dyrt her.

Margit Mogensen

hikuin 7. Redigeret af Ole Schiørring og Per Kristian Madsen. Forlaget hikuin, Moesgård, 1981. 288 s., kr. 120.

Siden 1974 er der udkommet syv bind af det kulturhistorisk-arkæologiske tidsskrift *hikuin*, udgivet af yngre arkæologer på Århus Universitet. Sidste bind er tilegnet museumsmanden og arkæologen Mogens Bencard på hans 50-årsdag. Som censor har Mogens Bencard været med til at forme det nyoprettede fag middelalderarkæologi, og bogen er en hilsen fra fagets første kandidater og lærere. Foruden en Bencard-bibliografi og en skildring af hans 25-årige indsats som museumsmand i Ribe (Olaf Olsen) indeholder bindet 19 forskellige bidrag, mange omhandlende byarkæologiske emner. Adskillige bidragydere har fundet deres emne under arbejdet med Forskningsrådets projekt »Middelalderbyen«, og flere forfattere er fulgt i Mogens Bencards fodspor, udforskningen af Ribes fortid, medens andre demonstrerer deres evner, når det gælder middelalderlige potteskår.

Festskriftet præges af den særlige korpsånd og begejstring, der synes at beherske den unge universitetsdisciplin, og bogen er tydelig båret af ønsket om at delagtiggøre andre i de undersøgelser og udgravninger, man selv har været optaget af. Resultaterne fremlægges i almindelighed i et jævnt og forståeligt sprog, ofte med oplagt fortælleglæde; men en del af manuskripterne bærer dog præg af at være sluppet ud af værkstedet uden en sidste bearbejdning og rensning for tekniske data og snævert faglige udtryk. Den følgende, kortfattede præsentation, der nødvendigvis må få præg af en oprensning, vil vise noget af spændvidden i bogens indhold.

Per Kristian Madsen og Ole Schiørring har undersøgt Ribes »nye grav« i byens søndre udkant. Graven dateres til o. 1300, og den synes at være anlagt efter opførelsen af den store mølledæmning, Dammen, sandsynligvis som en »overløbskanal«, der skulle afhjælpe bagvandsproblemerne, når vandet stemmedes op i åen. I fremlægningen af keramikfund fra 15–1600-årene, der mest henvender sig til fagfolk, påkalder navnlig jydepotterne sig interesse; her mødes gammeldags kulturhistorie og arkæologi. – Susanne Andersen har gravet i Ringkøbing og fundet flamsk keramik fra o. 1300, som viser at den lille handelsplads, som vi ellers kun ved meget lidt om, ligesom Ribe og Varde har haft sydvestvendte kontakter. – Vivi Jensen fremlægger et eksempel på meget tidlig byplanlægning i Kolding, hvor byens og borgens kombinerede forsværssystem sættes i forbindelse med Erik Glipings frygt for sine naboer mod syd.

Skovkloster (nu Herlufsholm) besad ved reformationen ikke mindre end 70 ejendomme i Næstved. Aage Andersen har foretaget en topografisk analyse og konkluderer, at abbeden og hans munke

i middelalderen har haft en ganske betydelig indflydelse på livet i den nærliggende købstad.

I alt fire artikler handler om byernes gamle torve. I Ribe (Ingrid Nielsen) afløstes Fisketorv og Horstorv i 1400'rne af »Sommertorv«, rimeligvis identisk med den åbne markedsplads, der kendes fra 15-1600-årene og som synes opstået i forbindelse med den voksende studehandel. – Helle Reinholdt bekræfter lokaliseringen af Svendborgs Fisketorv til sydenden af Møllergade, hvor byens indfaldsveje mødtes, medens Anemette S. Christensen orienterer om torve og stræder i det gamle Odense og leverer udgangspunktet for fremtidige arkæologiske undersøgelser. Endelig viser Bodil Møller Knudsen, at havne- og torvekarvererne i det senmiddelalderlige Ålborg navnlig beboedes af bedrestillede folk, og hun forklarer benævnelsen »bod« som en udlejningsbygning; ordet synes altså at udtrykke en bestemt funktion fremfor en bestemt hustype.

Herefter tre bygningshistoriske undersøgelser af gejstlige ejendomme fra senmiddelalderen. Ebbe Hædersdal redegør for Priorgården i Odense (nedrevet 1897), hvis forsvundne stenudsmykning kan være et eksempel på tidlig nederlandsk indflydelse. Viborg domprovstegårds vestgavl (Hans Krongaard Kristensen) har en rammeblending, der virker fremmed i Jylland, men er velkendt på sjællandske våbenhuse. – Det prægtige Helligåndshus i Næstved er opmålt af Merete Schülein og præsenteres af Palle Birk Hansen.

Marianne Johansen fremlægger et byggeregnskab fra 1547 og 49 fra ombygningen af Puggård, Ribe katedralskole. Regnskabet er interessant, fordi vi i Danmark har så forfærdelig få regnskaber fra middelalderen; der er dog næppe tvivl om, at dette regnskab gælder lige så godt for 1400'rne som for 1500'rne, ja vel på sin vis belyser, hvordan al byggeri foregik i byerne før 1800: det nedbrudte tømmer bruges igen, og håndværkerne modtager en del af deres løn som kost. Middelalderfolk bør aldrig være bange for at arbejde retrospektivt med eftermiddelalderlige kilder. Før industrialiseringen var mange grundliggende betingelser de samme, og i tiden 1400 til f.eks. 1700 er der ofte mere, der binder sammen end der adskiller. Men derfor er der selvfølgelig intet der kan erstatte en samtidig kilde!

Jens Vellev har før skrevet om den nedrevne Viborg domkirke. Nu godtgør han, at vestfronten for en stor dels vedkommende var opført af teglsten og derfor formentlig noget yngre (fra 1200-50?) end hittil antaget.

Claus Andreasen tager klassificeringen af norrøne (grønlandske) gårdtyper op til ny vurdering, medens tre forfattere hver fortæller om en enkelt genstand: Hjulpet af et bemærkelsesværdigt fund af pressemødderen i Hedeby havn 1979 viser Else Roesdahl, hvordan et fornemt guldsmykke, fundet på Fyrkat 1953, må have set ud. – En senmiddelalderlig messingkedel, en såkaldt »lavabo«, i Budolfi

kirke i Ålborg kan ifølge Jan Kock have haft både en verdslig og liturgisk anvendelse. – Ebbe Nyborg fortæller veloplagt (han må være en lykkelig skriverkar!) om Ribe domkirkes forsvunde »ildpande«, et stort varmebækken fra 1474, som stod ved indgangen til »præsters og fattige peblings og menige fattigfolks behov og nytte«.

Til slut viser Thomas W. Lassen, at illustrationerne i Peder Terpagers Ripæ Cimbricæ (1736) ikke, som hidtil antaget, er hentet fra Resens upublicerede atlas, men er fremstillet til værket selv. Og Bodil Busk Laursen beretter om mændene bag oprettelsen af Antikvarisk Samling i Ribe 1855, det første lokalmuseum i Danmark: de to latinskolelærere Emil d'Origny og J. F. Kinck samt den etnografisk interesserede søkaptajn J. F. Møller. Gamle Thomsen fra Oldnordisk Museum stod fadder.

Der er mange udmærkede illustrationer, men nogle figurer er unødvendig store (f.eks. s. 133, 157, 158, 168-70 og 259) og en enkel for lille (s. 132). Bilagene s. 87-98, der viser Skovklosters ejendomme, er sat med for store typer; havde de været i halv størrelse, kunne de have stået på tre sider og været lettere at overskue. Kortet s. 35 burde være rentegnet. – De sidste bemærkninger rækker dog på ingen måde ved det sympatiske indtryk af bogen. Festskriftet må have glædet modtageren, og det vil kunne glæde mange andre. Her er stof for lokalhistorikere og arkæologer og for folk med almen kulturhistoriske interesser.

Niels Jørgen Poulsen

Per Katz: Jøderne i Danmark i det 17. århundrede. (Udgivet af »Selskabet for dansk jødisk Historie«). C. A. Reitzels Boghandel, Kbh. 1981. 168 s., ill. 103,70 kr.

Det nystiftede »Selskabet for dansk jødisk Historie« har som første bind i en planlagt skriftserie udsendt denne lille, men stofmættede bog af cand. mag. Per Katz om jøderne i Danmark i det 17. århundrede. Det er ikke nogen let og ligetil opgave, som Katz har påtaget sig, da jødernes færden og aktivitet i århundredet må efterspores ved indsamling af spredte informationer i et meget omfattende kildemateriale. Noget jødisk menighedsarkiv er heller ikke bevaret, så man undskylder let, at Katz i indledningen må sige fra over for »fuldstændighedskravet«, som det vist iøvrigt er de færreste historiske analyser, der vil påstå at indfri. Katz er ikke den første, der forsøger sig med en skildring af den første jødiske forbindelse til og bosættelse i Danmark, og især Th. Hauch-Fausbølls kilde-

fremlæggelse er fortsat af stor værdi¹, men med denne nye bog har vi fået den hidtil klareste systematiserede undersøgelse bygget på nye selvstændige arkivstudier og med anvendelse af en omfattende litteratur². Forfatteren har bevidst og meget rimeligt ladet det slægtshistoriske element træde i baggrunden til fordel for forsøget på at betragte jøderne i Danmark ud fra en såvel større dansk som europæisk historisk synsvinkel. Ikke mindst herved påkalder bogen sig interesse.

I en kort indledning rides baggrunden for de europæiske jøders vandringer op, og vi præsenteres for de to grupper af jøder, der kom i forbindelse med Danmark, henholdsvis de spanske og portugisiske eller sefardiske jøder og de tyske såkaldte askenasiske jøder. Bogen er delt i to store hovedafsnit, hvor det første om tiden op til 1670 beskæftiger sig med de sefardiske jøders handelsforbindelser til den danske krone, samt den første jødiske bosættelse i Glückstadt efter 1619. Helt rigtigt sætter Katz den danske kronens tilladelse til etablering af en sefardisk koloni i Glückstadt i forbindelse med kronens bestræbelser på at gøre byen til en driftig handelsstad, der kunne tage konkurrencen op med det nærliggende Hamborg, hvorfra de fleste af Glückstadts sefardiske jøder kom. I Hamborg tog man ikke konkurrencen fra Glückstadt mere alvorligt end at den hamborgske jødiske koloni finansielt støttede menigheden der, idet man i Glückstadt så et tilflugtssted, hvor man kunne søge hen, hvis det af den ene eller den anden grund skulle blive nødvendigt at forlade Hamborg.

Den jødiske koloni i Glückstadt havde ikke stor succes og led især under krigen mod svenskerne 1643–45 og opnåede ikke nogen større betydning. Anderledes var det med en række jødiske købmænd, der trådte i forbindelse med den danske krone, og som Katz benytter størstedelen af bogens første afsnit til en præsentation af. I forgrunden står her Albert Dionis, der for at sige det pænt havde forladt Hamborg, fordi jorden der begyndte at brænde under fødderne på ham efter, at han som møntmester havde ladet et større antal underlødige mønter komme i omløb. Det var den samme trafik, han begyndte i Glückstadt med Christian IV.s velsignelse, indtil Kejserkrigens afslutning satte en stopper for det fordelagtige i en

fortsættelse af møntforringelsen. Herefter måtte Dionis alene satse på sin handel og bankiervirksomhed, der førte ham ind i kredsen af leverandører til den danske krone, og hvormed næsten selvfølgelig fulgte en status som kgl. faktor eller agent. Det vil sige, at han ikke kun foretog indkøb på kronens vegne, men også underrettede om politiske begivenheder og udviklinger i Europa. Ikke uvæsentligt var det, at stillingen som kgl. agent medførte en række privilegier, først og fremmest skattefrihed.

Det kan ikke nægtes, at vi i skildringen af ikke alene Albert Dionis', men også de øvrige jødiske forretningsfolk, Gabriel Gomez's, de Lima's m.fl.s forbindelse med den danske krone kommer til at savne en del af den danske historiske baggrund for deres virke. Handelsaktiviteterne har interesseret Katz, fordi det var jøder, der foretog dem, og vi kommer til at undvære den baggrund, der kunne vise os om den jødiske erhvervsaktivitet på nogen måde adskilte sig fra andre købmænds på samme tid, samt om jøderne på nogen måde havde en særstatus eller blev forfordelt ved deres forretninger med den danske krone³. Katz fortæller mange spredte enkeltheder om hver af de jødiske købmænds aktiviteter, men det er mest blevet til løst tegnede enkeltbiografier⁴ uden, at der gennemgås en fælles problemstilling. I første dels konklusion forsøges det i nogen grad at råde bod på dette, idet Katz her med udgangspunkt i de jødiske købmænds tilgodehavender hos den danske krone 1660 sammenlignet med andres vurderer de jødiske handelsfolks betydning for kronen. Med god ret konkluderer han, at de fåtallige jøder havde haft en ikke ringe betydning for kronens likviditet omkring 1660, en konklusion der dog ville være blevet modificeret noget, hvis jødernes andel i de følgende års krongodsoverdragelser også var blevet inddraget. Katz forsøger en skelnen mellem de jødiske statsleverandører, der hovedsageligt var formidlere og uden større egenkapital og de »egentlige kapitalister«. Det er en relevant differentiering, men med vort ydre og sporadiske kendskab til købmændenes formuesforhold og forretningsforbindelser oftest vanskelig at gennemføre, hvilket også Katz's forsøg demonstrerer. Til gruppen af egentlige kapitalister regner han handelshuset de

1. I artiklen »Jødernes færden og ophold i den danske stat i det 17. århundrede«, *Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur* 2, 1919–21.
2. Lidt besynderligt er det, at der anvendes Trap: Danmark 4. udg. i stedet for den 5., hvilket i øvrigt kunne have bragt forf. til at undgå at gengive den myte, at de portrætter, der hænger på Hald hovedgård skulle forestille jøderne Jacob Isak og Samuel de Lima (se Katz s. 32 og Trap: *Danmark* 5. udg. bd. 17, Viborg Amt, 1962, s. 314).
3. Eksempelvis havde det været rimeligt i omtalen af Gabriel Gomez's tildeling af den »fornemme titel« »Commisarius des Financis« i 1661 (s. 28) at gøre opmærksom på, at der ved denne tid i høj grad var gået »inflation« i tildelingen af titler til kronens långivere.
4. Hele bogens første dels afsnit genfindes omend med en anden placering og til dels forskelligt indhold i Hermann Kellenbenz: *Sephardim an der unteren Elbe*, Wiesbaden 1958.

Lima på trods af, at firmaet må have været i en betragtelig økonomisk afhængighed af et andet Hamborg-firma, von Uffeln. Von Uffeln fik i 1661 udlagt krongods for over halvdelen af det beløb, som de Lima havde haft tilgode ved udgangen af 1660, og beløbet blev afskrevet i de Limas fordringer hos kronen⁵.

Katz har fundet det relevant mellem sine to hovedafsnit at indskyde et kapitel om den tyske økonom Werner Sombarts teser om jødernes betydning for den moderne kapitalismes opståen. Det havde næppe været nødvendigt i betragtning af, at teserne er blevet nævnt forlængst fra forskelligt hold, hvad der redegøres for uden, at der tilføjes noget nyt. Kapitlet forekommer ikke mindst påklistret, fordi Katz ikke noget steds dokumenterer, at kapitalismens opståen er en relevant problemstilling for Danmark i det 17. århundrede, hvilket også ville have været svært.

Bogens anden del former sig som en gennemgang af jødernes stilling i Danmark efter 1670, opnåelsen af bosættelsesrettigheder og etableringen af faste menigheder og de dertil knyttede institutioner i både København og flere provinsbyer. Der redegøres grundigt for de forskellige faser i dette udviklingsforløb, der ses i sammenhæng med de skiftende statslige magthaveres politik på både det erhvervsmæssige og det religiøse område, hvor de merkantile synspunkter efterhånden sejrede over de religiøse. Med den permanente jødiske bosættelse som en realitet, forskydes problemstillingen naturligt til jødernes stilling, rettigheder og forhold til det danske samfund. Det er her som i første afsnit en svaghed ved bogen, at de restriktioner og begrænsninger, der pålagdes jøderne i især deres erhvervsaktivitet ikke søges sammenlignet med de vilkår, som den enevældige statsmagt pålagde sine øvrige undersåtter. På trods af bogens intention om at anskue jøderne ud fra såvel et dansk som et europæisk historisk perspektiv er det først og fremmest på dette område og ikke mindst, hvad angår den danske baggrund, at der fortsat lades noget tilbage at ønske. Om jødernes forhold i snævrere forstand er der derimod tale om en sådan stofmasse og systematisering, at der næsten er tale om en guldgrube af informationer. For at antyde de rette proportioner for jødernes andel af den danske befolkning og dermed at sige noget om deres betydning, kan det anføres, at den københavnske menighed i 1682 kun bestod af ialt 19 personer fordelt på 11 familier.

Bogen afsluttes med flere bilag, der blandt en meget nyttig oversigt over vigtige aktstykker til dansk-jødisk historie i det 17. århundrede med angivelse af, hvor akterne er at finde. Oversigten medtager ikke forretningsdokumenter, men vil selv om der ses bort fra disse let kunne suppleres, bl.a. ved at benytte Katz's egen fremstilling!⁶

John T. Lauridsen

Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Quindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker. Delta 1982. 235 s. Kr. 124.50.

Vi skal med de »letfærdige quindfolk«, der har lagt navn til bogen, forstå ugifte kvinder, der havde ladet sig besvangre. Som resten af titlen dog straks antyder, drejer det sig her ikke så meget om nævnte forhold i sig selv, men derimod om den katastrofe besvangrelsen kunne udløse for 1700-tallets kvinder: Fødsel i dølgsmål, drab på den nyfødte, myndighedernes opdagelse af det passerede, rettergang og til et godt stykke hen i 1700-tallet med det omtrent visse udfald, at kvinden blev dømt til at miste sin hals. Henrettelserne fandt sted under skiftende former, undertiden garneret med raffinerede grusomheder og ydmygelser for delinkventen.

Det skal være sagt med det samme, at her ikke er tale om hyggelæsning; til gengæld, hvis én og anden skulle føle trang til at svælge i fortidens (ubeskrevelige) rædselsscener, der har udspillet sig med barnemordersker som hovedaktører, så er denne bog lige sager. Beth Grothe Nielsen kan imidlertid ikke gøre for, at læserne må slæbes igennem et længere mareridt. Det ligger i hele emnets og sagens natur, kilderne er stopfyldte med gru, og man har aldeles intet behov for at overdrive deres udsagn, hvis det ellers havde været meningen at kaste en bestseller på markedet. Forfatterens intensioner med at tage dette emne op er klare og ubetvivleligt seriøse: Bogens hovedformål er at bidrage til den kvindehistoriske forskning, og især at tage vare på et af de mest forsømte områder indenfor kvindehistorie: Underklassekvindens barske vilkår.

Med et tillempet citat fra forfatteren, så repræsenterede en ugift tjenestepige, der stod anklaget for at have dræbt sit nyfødte barn, kvindeundertrykkelsen i en af dens mest ekstreme former – ikke

5. Jfr. C. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660–1700*, 1941, s. 61 f., 80. Gennemgangen af de Limas tilgodehavenders afvikling er iøvrigt blevet både for summarisk og misvisende (s. 32) uden, at jeg her skal komme ind på detaljerne.

6. I teksten nævnes s. 40 Gabriel Milans udnævnelse til generalfaktor i 1671, hvilket ikke er medtaget i oversigten s. 115, hvor den kategori af oplysninger iøvrigt er medtaget. Der har til indsamling af oplysninger til oversigten ikke været tale om en systematisk gennemgang af hverken det primære eller sekundære materiale, der iøvrigt henvises til i bogen (jfr. også s. 111).

så meget i kraft af den straf, der ventede, som der ved at kvinden overhovedet var blevet bragt i en situation, hvor barnedrab blev hendes sidste udvej.

En endevending af dette forbrydelsesfænomen i rets- og socialhistorisk lys skal samtidig illustrere, hvordan rettens væsen alle tider har afspejlet magtfordelingen i det pågældende samfund. Ved at kulegrave de strafferetlige udviklingslinier vil forfatteren med sin bog formidle en viden til nutiden, som vi kan bruge til at modsætte os »visse tilbage-skridd« – eksempelvis lovgivningsmæssige foranstaltninger, der *kunne* tænkes at ville blive affødt af vor tids almindelige økonomiske krise.

Hvem tør afvise, at der skulle være behov for et historisk kvindesags-felttog af den foreliggende karakter? Så sent som i 1974 kunne et uoverskueligt morads af ydre omstændigheder drive en purung skolepige til at føde i dølgsmål og siden skjule sit døde nyfødte barn i flere uger i sin skoletaske!

Bogen om Gisle Nielsdatter m.m. er et nænsomt populariseret produkt af en licentiatafhandling, som forfatteren fremlagde i 1980. (Kriminalistisk Instituts stencilserie nr. 11). Der er allerede flere gange fremkommet artikler, som giver oplysninger om forfatterens benyttede kilder og den metodiske fremgangsmåde ved undersøgelsen, bl.a. i Fortid og Nutid 1979 (G. Henningsen, J. Chr. V. Johansen og D. Tamm om den sagtypologiske analyse af Hofman-Bang-regesten til Viborg landstings dom-bøger) og i 1980, hvor B.G.N. selv præsenterede sit forskningsprojekt. For en nøjere orientering om angrebsvinkler benyttet under dette arbejde, for spørgsmål om kildematerialets art etc. kan vi således henvise dertil. Her skal kun fremsættes et par bemærkninger om grundstammen i kildematerialet: 89 domme afsagt ved Nørrejylland landsting i anledning af forbrydelsestypen, fødsel i dølgsmål og ombringning af foster.

Sagerne afspejler udviklingen i den strafferetlige behandling og det omgivende samfunds reaktioner herpå gennem et tidsforløb på 86 år (1719–1805), men i bogens sidste hovedafsnit følges den strafferetlige linie, hvad letfærdige kvindfolk angår, videre op til nutidsforhold. De utrykte landstingsdomsakter er ikke alene om at danne kernen i kildeggrundlaget. Til dem følger sig benådningsakter fra danske cancelli, Viborg tugthus' arkiv og samtidens strafferetlige litteratur. *Meget* væsentlig er desuden benyttelsen af underretternes arkiver, for om domsmaterialet fra landstinget selv kan der siges følgende: Der fandt i reglen ingen selvstændig vidneførelse sted ved landstinget, idet man betragtede denne fase i sagsbehandlingen som overstået ved underretterne. Landstinget fik fra disse oversendt de skriftlige »deduktioner« og grundede altså i hovedsagen sine domskendelser alene på dette materiale. Heraf flyder, at landstingsdombøgerne – til megen gene for forskerne idag – kun indeholder yderst summariske efterretninger om anklagedes personlige forhold. Dog kendes dato for

doms afsigelse i første instans, vil man i de fleste tilfælde kunne fremgrave vedkommende underretts behandling af sagen. Forfatteren har altså foretaget utallige dyk ned i herreds-, birke- og byfogedernes ting- eller justitsprotokoller, og det er benyttelsen af kildestoffet herfra, som formentlig overvejende har frembragt en bog, der fortæller os, at de letfærdige quindfolk absolut var af kød og blod.

B.G.H. benytter gennemgående sine 89 sager (domme med tilhørende akter, så vidt sådanne har kunnet opdrives) ved at hugge dem op i mange smådele og trække stumperne ind i fremstillingen (idet der henvises til sagens nummer) der, hvor de nu hører hjemme ifølge den disposition, hun har valgt; en metode, som der gøres brug af i bogens første og delvis anden hoveddel.

Et par bemærkninger om bogens opbygning er på sin plads her; jeg skal senere kommentere selve indholdet og bogens udstyr: Fremstillingen falder i tre store hoveddele, hvoraf den første beskæftiger sig med selve forbrydelseskategorien, fødsel i dølgsmål og ombringning af foster. Anden del behandler spørgsmålet om de ulykkelige kvinders omstændigheder. Hvilke forhold havde indflydelse på, at kvinder kunne begå drab på deres egne nyfødte? Unægtelig et spørgsmål der stiller store krav til forfatterens viden om allehånde samfundsforhold, om det skal besvares nogenlunde tilfredsstillende. Opgaven er dog løst ganske smukt, idet B.G.N. vælger at koncentrere sig om 5–6 hovedpunkter, der måtte betragtes som vitale i en ugift, ubemidlet moders tilværelse. Tredie og sidste hoveddel indledes med et overblik over retslige og sociale reformer, der så småt var ved at bryde igennem allerede under 1700-tallets enevoldssamfund. Nystiftede institutioners heldige indflydelse på kvindernes lod som mødre, lovgivning der i takt med ændrede samfundsforhold langsomt lempede og reformerede barnemorderskers stilling overfor straffesystemet; i det hele en angivelse af hovedlinier i samfundets holdning og nyskabelser indenfor strafferetsplejen fulgt op til vore dage. Selv ikke i nutiden er barnedrabsfænomenet i den udgave, det her handler om, udryddet. Bogen afsluttes således ganske effektivt med omtale af et par særdeles groteske tilfælde af dølgsmålsfødsler/barnedrab fra en ikke så fjern fortid.

»Letfærdige Quindfolk« er, som oplyst, kreeret på basis af en omfattende videnskabelig afhandling fra forfatterens side. Efter som jeg for længst har haft lejlighed til at studere denne afhandling indgående, må det siges, at indtrykket herfra ikke kan undgå at smitte af på den foreliggende bog. Indtrykket var i sin tid meget positivt: En stykke gennemarbejdet og gennemdokumenteret kvinde-, social- og retshistorie. Denne forlods viden om forfatterens bestræbelser på at afveje alle kildeudsagn mod hinanden for dernæst at foretage konklusionerne, bevirker at man nu som anmelder af »Letfærdige Quindfolk« ikke føler sig tilskyndet til at

drage forfatterens resultater i tvivl, i det mindste ikke, hvad der måtte angå arbejdets hovedproblem.

Imidlertid kan man spørge, hvilket publikum den foreliggende bog egentlig henvender sig til. Svaret er nok: en bred læserkreds, der ikke nødvendigvis har historisk forhåndsviden. I det mindste har B.G.N. foretaget det psykologisk smarte kneb, at lade undersøgelsen indlede med Gisle Nielsdatters egen historie: Gisle føder i en alder af 28 år i maj måned 1754 et levende pigebarn, men i dølgsmål i laden til den gård, hvor hun er i tjeneste. Hun kvæler straks barnet, gemmer det og genoptager sit arbejde. Da hun – trods dølgsmålet – dog har medvidere og medskyldige, kan sagen ikke hemmeligholdes ret længe. Der holdes snart rettergang over Gisle på Lerchenfeldt birkeeting, og her opruller under sommerens retsmøder hele hendes livshistorie og barnedrabets baggrund i al sin knugende dysterhed. Hun dømmes endelig ved birkeetinget efter Danske Lovs 6–6–7 til at »miste sin hals ved økse, hendes hoved sættes på en stage og hendes legeme nedgraves af natmanden på retterstedet«. – Nemlig den kvalificerede dødsstraf for barnedrab, som stod ved magt i det mindste formelt i over 200 år her i landet. Ovenpå denne første – og i hele bogen eneste sammenhængende skildring af en letfærdig kvindes skæbne – er læseren med sikkerhed indfanget. Det er elegant gjort, publikumssindet er åbnet og nysgerrigheden vakt; læseren er beredt til at blive ført gennem resten af bogen, selv om visse afsnit af den egentlig er betydelig tungere og videnskabsprægede.

Det må være et hensyn til en bred læserkreds, der forklarer, hvorfor »Letfærdige Quindfolk« ikke har fået noget annotationsapparat, bortset fra henvisningerne i starten til domsaknumrene; i *fagets* interesse kunne man dog nok have ønsket, at der forelå en gennemført og detaljeret henvisning til kilderne. Ligeledes vil mange nok ønske, at et sagregister var blevet udarbejdet. Selv om fremstillingen er veldisponeret må de samme fænomener nødvendigvis omtales mange forskellige steder; hvor bekvemt om man havde kunnet lede på stikord som for eksempel abort, alimention, barnefader, jordemoder, lejermål, skrifte etc.

Når man ikke kan finde andet af betydning at sætte fingeren på, kan man altid som anmelder ty til den banale udvej, at bebrejde forfatteren, at der ikke er benyttet *andre* kilder, end just dem, som undersøgelsen faktisk hviler på; man kan drage repræsentativiteten af det allerede anvendte materiale i tvivl etc. Domsakterne fra de 89 sager 1719–1805 fra Nørrejylland landsting har i hovedsagen været undersøgelsens udgangspunkt, men der findes ikke noget sted en begrundet motivering for netop at lade letfærdigt quindfolk fra de nord- og vestjyske provinser demonstrere omstændighederne omkring dølgsmålsfødsler/barnedrab. Hvad med hyppigheden og karakteren hos samme sagstyper fra andre dele af riget? I kapitlet om for-

brydernes udbredelse forsøger B.G.N. med støtte i folketællinger at give et bud på hyppighedsgraden. Hun når til, at 0,04 promille af alle ugifte kvinder i fødedygtig alder hvert år blev dømt for den omhandlede slags drab i 1700-tallet. Vi er her nok ude på meget gyngende grund, og selv om også domsmateriale fra et af de andre landsting havde kunnet indgå i beregningen, ville lakuner i kildestoffet kun have givet endnu flere ukendte faktorer at tage hensyn til. Mere fortællende end de 0,04 promille (når vi taler om forbrydelsens udbredelse og ikke om dens opdagelse) er de linier, hvor forfatteren erindrer om, at der blev fundet adskilligt flere døde spædbørn, end der blev dømt kvinder, ... og at »de, der virkelig har gjort sig anstrengelser for ikke at blive opdaget, er heller ikke blevet det«.

For B.G.N. tyder noget på, at det mere har været *kvaliteten* end *kvantiteten* af disse forbrydelser, der har bekymret samtiden og gav rum for den umenneskelige straffepolitik, og hermed er hun inde på en meget væsentlig, men vanskelig målbar side af samfundslivet: Den folkelige mentalitet på landet i 1700-tallets snævre lokalsamfund. Barnemorderiske blev man ikke *nødvendigvis alene* på grund af fattigdom og ugift stand, man blev det formentlig ligeså ofte på grund af udsigten til den skam, der ville overgå én, udsigten til at blive stødt ud af fællesskabet med et ry, som ville hænge ved resten af livet. Mange barnemordersker var formentlig allerede sindslidende eller evnesvage, men atter andre har uden tvivl handlet i et anfald af momentan sindssyge, det øjeblik, de begik drabet, fordi de for enhver pris ikke ville udstødes af naboers og familiens lag. Så sent som i 1809 kan vi i et eksempel fra Nordfyn se, hvorledes holdning og de strenge fordomme beherskede en degnfamilie. Den ugifte datter blev bortvist højfrugtsommelig af faderen, – han nedlod sig end ikke til at ansøge om datterens forsørgelse hos det lokale fattigvæsen, – kort tid efter stod datteren dømt for barnemord. (Hendes fremgangsmåde kendes ikke). Her var det de lokale og centrale embedsmænd som viste langt mere medfølelse for pigen end hendes forstokkede degnefader. Han blev af kancelliet afkrævet en forklaring på dette, at han ikke havde hjulpet datteren i rette tid, alt imedens birkedommeren vægrede sig imod at lade det spæde barnelig opgrave med henblik på en obduktion. Nok holdt enevoldsstaten sine undersætter i stramme tøjler i henseende til personlige udfoldelsesmuligheder, men den brede almue holdt også hinanden og sig selv i skak med dele af et åndeligt arvegods, der bogstaveligt talt kunne få livsødelæggende virkninger.

Lotte Dombernowsky

Claus Bjørn: *Bonde, Herremand, Konge*. Bonden i 1700-tallets Danmark. Gyldendal 1981, 194 s., ill., kr. 125.

Claus Bjørn har i dette arbejde påtaget sig at give en beskrivelse af de danske bønders muligheder for at agere politisk under enevælden, men dog fortrinsvis i det 18. årh. Dette beskrives præcist (s. 14) som »at bestemme 1700-tals bondens politiske forestillingsverden og at beskrive den politiske adfærd, der udsprang af denne forestillingsverden«. Når CB videre frem i bogen benytter ordet bondepolitik er det i overensstemmelse hermed, men i modsætning til almindelig sprogbrug, i betydningen at søge at påvirke egne livsvilkår.

Der fokuseres således på bøndernes aktive bestræbelser for at opnå bedre livsvilkår. Det sker i protest mod den tidligere så udbredte opfattelse af det 18. årh.'s bonde som fuldstændig sløv og apatisk – en stand der var genstand for andre stænders politiske handlinger. Forskningen har vel allerede på enkelte punkter rokket ved dette billede under behandlingen af andre landbohistoriske emner. Men bøndernes politiske handlinger har aldrig tidligere været genstand for en selvstændig undersøgelse som her. Det er spændende læsning at følge, hvorledes bøndernes tildelte rolle i den politiske beslutningsproces i videste forstand ændres fra at være belagt med forbud, fordi enhver handling fra deres side blev betragtet som en trussel mod det bestående samfund, til en accepteret rolle som ligeberettiget forhandlingspartner, når det gjaldt egne forhold – f.eks. ved fastsættelsen af hoveriets omfang efter 1791. Denne linie er vanskelig at fastholde i CB's arbejde, fordi behandlingen er tematisk og de valgte eksempler vel fører os lidt hastigt fra det 17. til det 19. årh. og tilbage igen.

Som inspiration for arbejdet angiver CB Eric J. Hobsbawn: *Peasant and Politics* (*The Journal of Peasant Studies*, 1973), der behandler bonden som politisk væsen, men desværre kun i forhold til de samfundsgrupper, der er placeret over hans stand. Det giver, som jeg senere skal komme tilbage til, en skæv synsvinkel, som i virkeligheden afskærer os fra at forstå det solide fundament bag det 18. årh.'s bonde. Men det er på den anden side vigtigt, at dansk historieforskning er i kontakt med, hvad der foregår uden for Danmarks grænser, således at tilsvarende problemstillinger kan afprøves på dansk materiale. Men CB's fremstilling viser også, at det ikke altid er så lige til at finde dækkende danske udtryk for det udenlandske forbilledes terminologi. Det foreliggende præges af for mange engelske udtryk som »the underdogs« og lignende.

Den anden inspirationskilde, CB selv angiver, er Viggo Hørups kritik i år 1900 af sin samtids historikere for at bruge al deres energi på middelalderen i stedet for på den danske bonde. Som CB fremfører, var kritikken uberettiget, da den fremkom – tænk blot på hele den historiske litteratur i anledning af stavnsbåndsjubilæet 1888. Den er ikke me-

re berettiget i dag, hvor den landbohistoriske forskning er relativt righoldig. Så CB kunne såmænd godt klare sig uden gamle Hørup.

Kildegrundlaget for syntesen om bonden som politisk væsen er først og fremmest CB's egne tidligere offentliggjorte analyser af lokale protestaktioner. Fra arbejdet med disse og fra sin gennemgang af landvæsenkommissionens arkiv har han en solid ballast, som benyttes til udnyttelse af de mange lokalhistoriske arbejder i de forskellige amtshistoriske årbøger og tilsvarende publikationer. Det er en enestående bibliografisk viden og kunnen, som fremlægges her og stilles til disposition for mindre kyndige historikere.

På baggrund af dette solide fundament har CB – sikkert som et eksperiment – kastet sig over sagnstof og andet materiale fra den folkelige tradition. Det er let at forstå tilskyndelsen hertil. For det meste traditionelle kilde materiale er overleveret i modstandernes version. Og det afgørende for CB er netop at få fat i, hvorledes bonden selv tænkte. CB afstår derimod fra at argumentere for berettigelsen i at anvende traditionsstoffet fra slutningen af det 19. årh. tilbageprojekteret på det 18. årh. Han indrømmer åbent (s. 18), at han her bevæger sig på usikker grund. Men manglende kendskab til traditionsforskningsmetode fritager ikke en historiker for at gøre sig nogle overvejelser om nedskrivningstidspunktet og de synspunkter en ældre historisk kerne måtte være blevet iklædt. Når dansk sagnmateriale iflg. Joan Rockwell ikke som det tilsvarende engelske kan opvise eksempler på bøndernes hengivenhed over for godsejerne, er det formentlig, fordi historierne er nedskrevet på et tidspunkt, hvor den slages følelse ikke længere var god tone. Også anvendelsen af erindringsstof kan være problematisk. Den lollandske bonde Jørgen Wolsing berettede i sin korte selvbiografi fra ca. 1835 om følgerne af en hoveriklage i 1780'erne: »Vi hjalp temmelig godt til, jeg var ikke den ringeste. Jeg stræbte efter at spille mit herskab et godt puds. Jeg fik stillet min hævn med« (s. 49). Der ligger dog 50 år mellem begivenheden og nedskrivningstidspunktet, som må mane til eftertanke. CB har dog også i et godt lille afsnit om synet på skotvyveri vist, hvorledes sagnstof kan bekræftes af gods-korrespondance og tingbøger. I det hele taget har vi i vort tingbogsmateriale en uvurderlig skat til belysning også af bøndernes holdninger – skade blot at skatten er så godt begravet.

Dette store stof har CB benyttet til at undersøge, hvorledes omverdenen, d.v.s. stænderne over bønderne, så på bønderne. Det er ikke vanskeligt at finde belæg for den almindelige nedvurdering af bonden. Men CB kunne også i denne sammenhæng have omtalt bondens avancement til forhandlingspartner med godsejerne i slutningen af det 18. årh. Det må have været fulgt af en tilsvarende opvurdering af bondens formåen. På samme tidspunkt trængte de europæiske lighedsideer ind i landet og resulterede i flere krav om ligestilling

mellem bønderne og andre grupper. Der var endog enkelte forslag fremme i slutningen af det 18. årh. om også at pålægge købstadsfolk værnepligt.

Det er ulige vanskeligere at få fat i bøndernes selvforståelse. Når man som CB kun betragter forholdet mellem bonden og de øverste stænder, får man ikke fat i bondens solide fundament, nemlig hans placering som den øverste inden for landsbyfællesskabets rammer. Han stod over husmand og inderste. Og først derunder findes samfundets udskudte proletariat. Denne stilling har formentlig givet bonden den opfattelse af selvverd, foruden hvilken man ikke helt forstår hans stærke position i mange af de konflikter, som CB så mesterligt og spændende ruller op for læseren. For hans afsløring af bøndernes taktik i konfrontationen med godsejeren og af modstandens organisationsform hører til de bedste sider af bogen.

Den passive modstand og den sejge udholdenhed var bondens styrke. CB fastslår, at bonden reagerede, når hans ret blev gået for nær, eller der var en åbning i modpartens facade (eks. diskussion om reformer eller de jyske godsejeres tilløb til oprør). Dette handlingsmønster, som CB følger skridt for skridt, er vanskeligt at forstå, hvis det grundlæggende i bondens selvopfattelse var usselhed. (s. 59 f.o.). Der kunne også i lovgivningen spilles på sociale forskelle i landbosamfundet. I udskrivningsforordningen 1701 skulle lægdmændene som belønning for deres indsats indrømmes øverste sæde i bøndernes forsamlinger. Nøjagtig den samme formulering gik igen i bestemmelserne om sognefogdernes virke fra 1791. Lovgivningsmagten regnede således i det 18. årh. med, at det betød noget at sidde øverst i bøndernes forsamlinger.

Beskrivelsen af bøndernes opfattelse af deres ret i betydningen, hvad der fra gammel tid var vundet hævd på, er rigtig. Derimod er det ikke så sikkert, at de før slutningen af det 18. årh. har opfattet det som uretfærdigt, at deres pligter i samfundet var anderledes/hårdere end de øvrige samfundsgruppers. Det hørte nu engang stændersamfundet til. Af os i dag opfattes det naturligvis som uretfærdigt.

Må anmelderen til slut ride en privat kæphest: Godsejeren opfattede sig ikke blot som repræsentant for den bestående orden (s. 31), han var det også p.g.a. de mange offentlige opgaver, han havde fået overdraget, især inden for skatte- og udskrivningsvæsenet. Dette er mere end en nuance og får i denne sammenhæng betydning i vurderingen af de styrendes reaktion på bøndernes protestaktioner.

Disse indvendinger må endelig ikke tilsøre, at bogen er spændende og inspirerende læsning. Glædeligt at CB ikke, som han truede med i indledningen, ventede med at publicere sine resultater, til han har undersøgt alle de forskellige, som han er klar over, må findes fra egn til egn. Men måske er undersøgelsen også en advarsel om nødvendigheden af at tage mere hensyn til helheden i den sociale og administrative struktur, som bønderne fungerede i.

Birgit Løgstrup

Peter Uffe Meier: Omkring de fire species. Dansk merkantilistisk stabel- og navigationspolitik i 1720'erne. Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, publikation nr. 17. Akademisk Forlag 1981. 176 s. Kr. 79,30.

Den 1. juni 1726 fødte dronning Anna Sophie sønnen Frederik Christian, og samme dag underskrev Frederik IV forordningen om de fire species. Denne sikrede København eneret på oplagsfrihed for og indførsel af udenlandsk producerede vine, brændevine, salt og tobaksblade; importen skulle foregå på egne skibe og direkte fra produktionsstedet; i visse tilfælde måtte provinsens købmænd dog participere.

Forordningen om de fire varearter regnes som regel for et af de vigtigste økonomiske tiltag fra statens side i depressionsårene umiddelbart efter Store nordiske Krig. Men ellers sørgede kongen personlig for, at der gennem 1720'erne førtes en stram finanspolitik, som ikke indebar mange forsøg på at ophjælpe monarkiets betrængte handel. Et kuriøst udslag af periodens økonomiske deflationspolitik var således de mange store bål på Rosencborg Exercerplads, hvor krigstidens papirpenge gik op i røg.

I forskningen er der almindelig enighed om at betragte forordningen af 1. juni 1726 som et af de mest udprægede eksempler på dansk merkantilistisk politik. Men alle har indskrænket omtalen af forordningen til nogle temmelig uforpligtende generelle bemærkninger. Peter Uffe Meier har derfor sat sig for at gennemføre en nøjere undersøgelse af plakaten, navnlig dens tilblivelseshistorie og i mindre grad dens konsekvenser. Denne vægtning er valgt, fordi forfatteren mener, at forordningen i alt væsentlig var en kodifikation af gammelkendte og til dels allerede håndhævede bestemmelser. Hovedformålet hermed skulle være at gøre Danmark-Norge uafhængigt af udenlandsk handel og fragtfart, samt i anden række at hjælpe Københavns fjernhandel til genrejsning – begge dele til økonomisk gevinst for såvel stat som hovedstad. Dette er det klart præsenterede udgangspunkt for historikeren Peter Uffe Meiers hovedfagsspeciale fra 1978, som nu publiceres i stort set uændret skikkelse.

Værkets disposition er klar. Efter den nævnte indledning følger en kort gennemgang af benyttet litteratur og kilder; hovedparten af pladsen bruges til en strengt kronologisk gennemgang af told- og privilegieforhold fra cirka 1688 til 1726; desuden findes en kort præsentation af selve forordningen, foruden kapitler om henholdsvis smugleri og handel med de fire species 1726–1730. Fremstillingen afsluttes ret brat med forordningens ophævelse den 30. december 1730, to en halv måned efter Christian VI's tronbestigelse. Sluttelig findes tabelbilag, forordningens text samt et udmærket register. Hertil kommer engelsk summary.

Tyngdepunktet i værket tilfalder udviklingen i told- og privilegiepolitikken frem til 1726. Hele to trediedele af siderne ofres på at belyse de implicerede parters mål og midler: på den ene side statsmagtens politiske og samfundsøkonomiske hensyn, på den anden side interesse modsætningerne mellem københavnerne og provinskøbmænd. Med startpunkt i konsumtionsforordningen af 13. oktober 1688 (hvor de fire species pålagdes en tung afgift) følges udviklingen i detaljer gennem de næste årtier: toldforordningen 1691 (med treårig oplagsfrihed for København), midlertidige toldlettelser for samme by 1696 og så videre og så videre. Især efter 1721 pressede hovedstadens storkøbmænd på for at få toldmoderation, eneret på de fire species samt varig oplagsfrihed. Allerede fra århundredskiftet havde pressionsgruppen en vigtig forbunds-fælle i Politi- og Kommercekollegiet, som i et og alt oprådte som købmændenes villige talerør. Og den uhyre detaljerede fremstilling viser nu, hvordan man efterhånden – ved atter og atter at gentage de samme hovedstadsargumenter – fik overbevist Rentekammeret, Geheimekonseillet og til slut Frederik IV selv. Kongens frygt for indtægtstab betød dog, at toldmoderation ikke blev bevilget; derimod havde staten og handelsmændene en fælles stærk interesse i at bringe de vigtige forsyninger over på danske hænder i stedet for som hidtil i høj grad at være henvist til udenlandske særlig nederlandske søfolk og handlende.

Effekten af forordningen måler Peter Uffe Meier udelukkende ved at betragte statsintraderne af handel og omsætning med vin, brændevin, salt og tobak. Således anskuet nød hovedstaden godt af forordningens bestemmelser, og staten øgede sine indtægter, men provinsens i forvejen beskedne handel med de fire species sygnede yderligere hen. Det er imidlertid påfaldende, at da København endelig opnåede de så længe attråede privilegier, var byens købmænd og redere ikke i stand til at efterleve forordningens krav om at hente varerne hjem på egne skibe.

Da som ofte før måtte staten balancere mellem sine klare ønsker og det praktisk gennemførlige. Og måske er det netop manglende tiltro til den lille københavnske handelsflåde, der har gjort det offentlige tilbageholdende med hensyn til at give efter for de københavnske handlendes mange ansøgninger indtil 1726, hvor konseillet og kongen gav efter. Dette helt afgørende gennembrud i de årelange forhandlinger har forfatteren desværre ingen forklaringer på (p. 93–95).

Dette hænger sammen med hans kildegrundlag, som er begrænset til Rentekammeret og suppleret med enkelte numre fra Politi- og Kommercekollegiet foruden Danske Kancelli. Til gengæld er det udvalgte arkivmateriale gennemgået meget nøje, hvilket giver sig udslag i den temmelig omstændelige fremstilling.

Denne bærer også på andre måder præg af sin tilkomstsituation, der i princippet kun sigter på to

læsere: vejleder og censor, som begge er sagkyndige. Fra første side opereres der fx med begreberne stabel, oplagsret, navigationspolitik og merkantilisme, uden at disse helt centrale termer eller andre af beskyttelsespolitikens forskellige instrumenter på noget tidspunkt defineres. Ej heller er der udblik til den meget omfattende merkantilismelitteratur (herhjemme fx Erik Oxenbøll) eller til den relevante diskussion omkring Amsterdam som stabelplads (T. P. van der Kooy, Pieter W. Klein med flere).

I det hele taget er afhandlingens sigte for snævert til at være rigtig spændende. Peter Uffe Meier mener tilsyneladende, at udviklingen betinges af kortsigtede personinteresser, som de kommer til udtryk i de detaljerede forhandlinger, snarere end af samfundsøkonomiske og internationale konjunkturer. Han afskærer sig på forhånd fra at se på periodens almindeligt accepterede erhvervs politik under merkantilsystemet. Og han ønsker heller ikke at drøfte, hvorfra inspirationen til 1726-forordningen kan være kommet (de britiske navigationsakter fra 17. århundrede og den svenske produktplakat af 1724 eksempelvis). Ikke en gang en præsentation af efterkrigsårenes dansk-norske deflations- og sparepolitik er medtaget. Endnu et meget væsentligt savn føles i kapitel 19, »Handel med de fire species under forordningen«, hvor man mod forventning intet finder om den egentlige handel forstået som vareomsætning og dennes omfang; tvært imod fortsætter som før gennemgangen af rentekammerpakkernes pro memorier, ansøgninger og beklagelser.

Til værkets gode sider hører det klare og friske sprog samt den pædagogiske opdeling i mange små kapitler. En glimrende hjælp for læseren er tillige de sammenfatninger, som afrunder hvert kapitel.

Hovedindtrykket er imidlertid, at bogen er for snævert beskrivende og for lidt analyserende. Forfatteren udfylder ganske vist sin egen problemstilling til fulde; spørgsmålet er blot, om det oprindelige speciales begrænsede målsætning er af tilstrækkelig almen interesse til at publicere resultatet i uændret form. For naturligvis er undersøgelsen omkring den hidtil næsten udforskede 1726-forordning solid nok; men de vundne resultater burde være sat i skarpere relief, og dette kunne gerne være sket på bekostning af den udpenslede forhistorie.

Skriftseriens næste tre bind vil sandsynligvis danne en bredere baggrund for Meiers bog. Thi Kristof Glamann og Erik Oxenbøll vil publicere og bredt introducere en ny udgave af Otto Thotts uforgribelige tanker om kommerceiens tilstand fra 1735; Anders Monrad Møller udgiver Thomas Hørnings projekt fra 1729 om handelen med de fire species sammen med en afhandling om Frederik IVs Kommercekollegium; og Hans Kryger Larsen skriver om merkantilismeopfattelsen i dansk historieskrivning.

Tilsammen vil disse publikationer fra Institut

for økonomisk Historie udgøre en flot serie af bidrag til det tidlige syttenhundredetals økonomiske ideer og praksis.

Erik Gøbel

Det grundtvigske bondemilieu. Red. af Jørgen Holmgaard. AUC's forlag. 1980. 379 s., kr. 106,50.

Men den har aldrig levet, som klog på det er blevet han først ej havde kær.

Dette Grundtvig-citat falder mig i pennen, når jeg skal anmelde bogen: »Det grundtvigske Bondemilieu«. Emnet har hidtil været overladt til dem »der havde det kær«: Teologer, højskolefolk o.l., de mennesker, hos hvem myten om kærne, der malkede bedre, når de hørte om Odin og Thor, og bonden, der pløjede bedre, når han sang de glade højskolesange, var indpodet fra barnsben, ligesom de ikke et sekund var i tvivl om, at gymnastikken var en åndelig sag.

Men nu er der sket noget i videnskaben. Efter at man i nogle år har slidt bravt på arbejderhistorien, kaster forskerne sig nu over landbohistorien, idet man har erkendt, at over halvfjerds procent af Danmarks befolkning i sidste århundrede faktisk boede på landet.

Og i erkendelse af, at det særligt danske er det grundtvigske, er det naturligt, at det er her, man tager fat.

Forskningen er på 3 universiteter startet som et mere eller mindre tværfagligt samarbejde og er foreløbig kulmineret i et tværfagligt seminar i efteråret 1978. Med en så dynamisk forskningsvilje er det synd, at det skulle være 3 år, før rapporten blev udgivet.

Deltagerne er meget forskellige, fagligt: historikere, sociologer, danskfolk og teologer, men også i høj grad ideologisk. Det er spændende at se, hvad der er kommet ud af det.

Gad vidst, hvem denne bog er skrevet for. Hvis den er skrevet for deltagerne i seminaret, er opgaven måske at vise, hvordan de forskellige fag arbejder. Så er det muligvis vigtigt at bruge specielt danskfaglige eller specielt århushistoriske udtryk. Men hvis den er skrevet for den dannede almenhed, hvortil jeg regner mig, idet jeg hverken er litterat eller århusianer, er sagen en anden. Så bør de faglige udtryk være anvendt på en sådan måde, at jeg kan forstå, hvad det er, der skrives. På een eller anden måde må formålet med at samle så mange forskellige bidrag under een overskrift vel være, at hver videnskab bærer sit bidrag frem til en nærmere forståelse af emnet. Men her støder man på et problem: Mandarinsproget. Det videnskabelige sprog har de sidste ti år forandret sig så meget,

at hverken en nudansk ordbog eller en fremmedordbog fra ens studietid kan bruges til at lette een tilgangen. Tilsyneladende er det så vigtigt at bruge alle de rigtige ord, at det er ligegyldigt, om læseren er i stand til at forstå det.

Bogen indeholder 13 artikler. Jeg vil vælge nogle af dem for at se, om de overhovedet har noget med hinanden at gøre.

At fagene gensidigt kan have fornøjelse og gavn af hinanden ses, hvor to artikler fra hver sin synsvinkel handler om samme emne. Arne Pedersens artikel om Linderberg og Gleerups artikel om Skjoldborg er et eksempel på dette. Begge handler om landarbejder- og husmandsforhold. Linderberg, som var grundtvigsk opdraget, forsøgte gennem Dansk Arbejderforbund at kæmpe for landarbejderne. Men da han gik ind for husmandsbrug og kristendom, stødt han på modstand fra socialdemokraterne, der skønt de nok var revisionister, netop på disse områder gik ind for storlandbrug og ikke kunne indse, at »kristendommen«, som Linderberg mente, »var lige så nødvendig for arbejderne som socialismen«. Med denne indstilling var Linderbergs stilling hos socialdemokraterne besværliggjort, og i arbejderhistorien er han mere eller mindre glemt. Og dog var Linderberg hovedagitatoren bag loven om statshusmandsbrug fra 1899.

Gleerup viser, hvordan Skjoldborg stod i den samme konflikt. Også Skjoldborg stod i gæld til de grundtvigsk inspirerede ideer, og også han forsøgte en socialistisk præget løsning. Det vigtigste for Skjoldborg var personlighedsdannelsen, men Gleerup viser, hvordan det ikke var muligt for ham at forene disse to synspunkter, og han endte med at vælge »kampen for eller drømmen om en tilværelse bygget på de nære og aktive forhold til naturen gennem det konkrete arbejde« så »den samfundsmæssige udvikling og kapitalens stadige udbredelse af det abstrakte arbejdes normer afsværges«. På den måde nægter både Linderberg og Skjoldborg at blive socialister, for dem begge fandtes der på landet en anden løsning: husmandsmuligheden. Således lykkes det Arne Pedersen og Gleerup udfra forskellige faglige synsvinkler at gøre os klogere på eet område.

At sammenstille Bodil K. Hansens artikel: »Kvinderne i et grundtvigsk bondemilieu med Inger-Lise Hjort-Vetlesens: Alkoveliv og poesi – om nogle tendenser i den kvindelige hjemstavnslitteratur, er på samme måde spændende. Inger-Lise Hjort-Vetlesen analyserer Bolette Sørensen: Maren i Kæret, hvori Maren lever i konflikten mellem et påtvungent fornuftsægteskab og hendes livsvarige forelskelse i den mand, hun ikke fik. I-L H-V's konklusion: »Alt i alt tyder disse strukturer på, at denne investering i kærligheden og det kvalificerede familieliv, som de grundtvigske bevægelser byggede det fornyede sociale fællesskab på, også rummede en tendens til bevidsthedsmæssig orientering væk fra familien for kvinderne«, er nøj-

agtig det, der er beskrevet i Bodil K. Hansens artikel. Her gennemgår hun 3 kvinder af forskellig herkomst: en højskoleforstanderdatter, en bondedatter og en husmandsdatter. Fælles for dem alle er, at de er blevet grundtvigsk vakte og har været i forbindelse med højskolen. Og dette gør, at de nægter at følge det gamle mønster. Alle søger at skaffe sig en selvstændig livsform, og gårdmandsdatteren nægter netop at gå ind i det fornuftsægteskab, der var hendes pligt som den ældste, der skulle overtage gården. For mig at se, behandler romanen fiktivt netop de problemer, mange piger på landet kom til at stå i.

Odenseprojektet, som både Gleeurup og Hjort-Vetlesen deltager i, er et danskprojekt med titlen: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse. Hensigten er »at bidrage til, at den litterært formidlede bevidsthedsdannelse i perioden i det mindste ved undervisningens periodelæsning bliver bearbejdet i sin litterærhistoriske og samfundsmæssige sammenhæng«. Dette projekts ideologiske leder synes at være Poul Schmidt. I sin artikel peger han på det, der netop er det særlige for den danske, grundtvigske bondestand. I den kamp mod kapitaliseringen af landbruget, som er almeneuropæisk vælger den en løsning, som er særlig for Danmark. De danske bønder skaber en modkultur, hvis drivende kraft er en grundtvigsk inspireret helhedstænkning, som dels er historisk funderet og dels indeholder en utopi, man kan leve på. Dette virker, som om det er meget væsentligt, og som om man netop her har et udgangspunkt for at forstå det, der var det overordnede emne: »Det grundtvigske bondemilieu«. Desværre er det sprog, Poul Schmidt bruger, så vanskeligt og så mandarinagtigt, at jeg frygter, at kun meget få vil kunne blive inspireret af denne artikel, som jeg tror, er meget væsentlig.

Denne landlige, grundtvigske modoffentlighed er også emne for århusprojektet, som beskæftiger sig med venstrepressen fra 1866 til 1877. I en bred analyse af provinsaviserne konstaterer man, at det særlige for venstreaviserne ikke er, at de er anderledes, men at de i høj grad genspejler, hvad der står i hovedstads- og højreaviserne. Det er ikke bøndernes modoffentlighed, der kommer frem. Men gennem avisen søger bonden at få del i den borgerlige offentlighed, så man på trods af sin herkomst kan anerkendes af sine modstandere.

Om århusfolkene har ret og odenseanerne uret skal jeg ikke tage stilling til her, men det må nu nok være en svækkelse for århusprojektet, at det slutter i 1877, fordi Venstre netop efter den tid bliver mere standsbevidste og måske netop fra da af har mere kraft og lyst til at stå frem, som det de er.

Den sidste og den første artikel vil jeg gøre lidt mere ved, fordi de på en måde rører ved noget mere principielt og forsøger at lave større sammenhænge.

Jørgen Holmgårds artikel: Historisk socialisationsforskning handler om et af de mest brugte nye

begreber: socialisation. Ordet forklares som: »en betegnelse for det mønster af processer hvorigennem mennesker mere eller mindre konfliktyldt psykisk tilpasses deres verden«. Når man så taler om historisk socialisation, må man forstå, at »de historiske socialisationsforhold og psykiske strukturer, der er dens genstandsområde, ikke kun er historiske variationer over en almenmenneskelig psykologisk væsenskerne, men såvel m.h.t. perception, intellekt og følelse er historisk tilblivne og historisk foranderlige dannelser«. Altså ud fra en opfattelse af, at mennesket er et produkt af sit milieu vil han vise, hvordan forskellige historiske perioder – nej, undskyld forskellige samfundstyper – skaber forskellige mennesker. Og dermed kommer han i konflikt med det menneskebillede, som hidtil har eksisteret i human- og samfundsvidenskaberne: det enkelte menneske som een fra omverdenen adskilt eller i hvert fald adskillelig enhed udstyret med biologisk konstant perceptionsmæssig intellektuel og følelsesmæssig udrustning«. Denne tro på, at mennesket overhovedet kan isoleres fra sin omverden, mener Holmgård, er en arv fra romantikken, og det er denne, han vil gøre op med.

Det er altså hans mål at vise, at individet dannes af samfundet. Derfor gennemgår han ud fra en marxistisk historieopfattelse, hvordan de forskellige samfundstyper har skabt – eller ikke har skabt – individer. Det sker i meget store linier. Men for mig at se, mangler han overhovedet at definere, hvad man forstår ved et individ. Nærmest en definition kommer han, hvor han beskriver Saxo, som kun af navn er individ, fordi »hans omfattende litterære virksomhed kun indeholder vage aftegninger af bevidsthedsmomenter, der kan føre andre steder hen end til hans opdragsgiveres sociale position og interesser«. For For at bruge hans egne termer: han er ikke individ, fordi han har ladet sig socialisere? eller hvad? Det er synd for Saxo.

Der er meget at sætte spørgsmålstegn ved, men værst går det, når han vil forklare, hvordan klostrene udvikler noget væsentligt for senere tiders individstrukturering. Middelaldermunkene, mener han, opfattede arbejdet som en religiøs handling. Denne opfattelse af arbejdet som en religiøs handling (»orare est labore«) bliver senere til det »typisk borgerlige psykiske kompleks«, som er beskrevet af Weber. Men Weber skriver jo om den reformerte kirke, som dog er væsentlig forskellig fra klostrelivet. Og munkereglen hedder: »Ora et labora« (hvorledes Holmgårds latin skal oversættes kan jeg ikke finde ud af), og munkene mente netop, at det at bede var det vigtigste, mens man hurtigt overlod arbejdet til lægbrødrene. Da individdannelsen efter J. H.'s mening skete gennem arbejdet, var det da ikke lægbrødrene, der blev individer og ikke munkene? Var det meningen?

Kort sagt. Det er svært at overskride sit fags traditionelle grænser, og man skal passe på ikke at bygge for store systemer op, når ens viden inden

for det andet fag ikke er særlig stor. Og når man vil noget så væsentligt som at gøre op med al hidtidig menneskeforståelse, må man ligesom have sine eksempler i orden. Nydefinering kræver ny grundforskning, ikke bare nye net, der kastes ud, hvori tilfældige ting lader sig fange.

Det samme kan siges om Vagn Wåhlins indledende artikel »Omkring dynamikken i forholdet mellem socioøkonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. årh. – forsøg til en syntese«. Allerede titlen viser, at han henter sit begrebsapparat fra en marxistisk-materialistisk historiefattelse. Ikke sådan, at han af den grund bekender sig som marxist, for i Århus er man efter mange besværligheder kommet ind i en »forskningsmæssig frugtbar dialog mellem det gamle og det nye«.

Denne dialog begrundes for VW eet af hans hovedanliggender. Han vil se, om vi kommer nærmere til at »kunne anvende den empiriske traditions resultater i sammenhæng med en materialistisk begrundet helhedsforståelse af vekselvirkningen mellem socioøkonomisk basis og organisationssystem og ideologi«. Mindre tilsløret kan man formulere hans hovedanliggende: Er det muligt udfra en materialistisk begrundet helhedsforståelse af vekselvirkningen mellem basis og overbygning at finde traditionelle empiriske resultater, der kan underbygge hans synspunkter.

Lad mig give et eksempel. S. 40 refererer VW nogle historikere, der undrer sig over, at de folkelige bevægelser er begyndt på det religiøse plan. Men nej, siger VW. Det startede i basis, hvorefter man ledte efter en ny overbygning, en ny ideologi, (og for VW kunne det være en hvilken som helst ideologi: afholdsbevægelse, mormoner eller hvad, bare den var ny) og man fik en pietistisk inspireret lægmandsbevægelse som svar på den enkeltes ideologiske oprud. Men er det ikke ren dogmatik? Og i øvrigt en ringslutning, hvor det, der skulle bevises, forudsættes? For de stærke jyder f.eks. havde der vel ikke endnu været basisforandring. Hvor har VW i grunden vist, at han har ret til at gøre sig så meget klogere på folks motiver, end de selv var.

Ens mistanke om, at systemet er ham kærere end det, der skal puttes i, viser sig s. 28, hvor han glad konstaterer, at det københavnske småborgerskab passer til Leppen-Føgens klasseanalyse. Hvad den går ud på, får vi ikke at vide. Og da jeg ikke kender den, bliver jeg faktisk ikke klogere.

Hvis man vil nyvurdere historien udfra et marxistisk-materialistisk historiesyn er det nødvendigt selv at samle et materiale, der på fagligt anstændig vis kan vise, at man har ret. Det er ikke anstændigt at plukke lidt hist og lidt her for at få det til at hænge sammen på en ny måde. VW har vist nærmest et pluralistisk marxistisk historiesyn. Eksisterer sådan et?

Men trods al kritik er det en spændende bog. Og på mange enkeltstudier kan man se, at fagene ikke

ligger så langt fra hinanden, at man ikke kan få meget ud af hinandens resultater. Når nye synsvinkler kommer i forbindelse med konkret stof, kommer der tit noget meget godt ud af det. Men hvis de nye synsvinkler bliver til luftkasteller, bygget over, hvordan virkeligheden burde se ud, bliver resultatet magert. Hvis det, man har kær, er systemet, er det systemet man bliver klog på, og var det meningen?

Bodil Rørdam Thomsen

Leif Larsen: *Borgerlige Partisaner*. Gyldendal 1982, 218 s., kr. 140.

Det var en stående ordre for alt illegalt arbejde at skriftligt materiale skulle holdes på et absolut minimum. Kravet blev ikke altid håndhævet lige strengt, for også modstandskampen krævede sit bureaukrati, og jo større organisation des flere data som det var muligt at fastholde i hovedet. Selv i det ellers så *security-minded* DKP anlagde man arkiver – med alvorlige følger for sikkerheden, som det ses i kølvandet på partiformanden Aksel Larsens arrestation. Men i andre tilfælde gik det godt – til glæde for historikeren i dag, Skibsbygger Eigil Larsen – også kaldet »Hesten« – der ledede den kommunistiske sabotageorganisation BOPA fra 1942–44, opbyggede således et omfangsrigt arkiv der overlevede krigen, og hvoraf dele nu er udgivet af sønnen, journalist Leif Larsen, i *Borgerlige partisaner*.

Indtil historikerne en dag får adgang til selve arkivet – herom senere – vil Leif Larsens udgave stå som en helt central kilde til den militære modstands historie. Det drejer sig først og fremmest om rapporter fra sabotageaktioner og stikkerlikvideringer, men også om breve udvekslet mellem Eigil Larsen og sabotørerne, i visse tilfælde uds muglet fra Vestre – størstedelen samtidigt materiale, der ikke har været kendt eller udnyttet før. Det nye kildestof giver et usentimentalt og usminket, til tider brutalt, billede af den illegale kamps virkelighed, der distancerer det meste af efterkrigens sabotørlitteratur med mange længder. Ja, selv en så fremragende sabotageskildring som Eigil Larsens efterfølger, Børge Brandts *BOPA*, der kom i 1946, og som byggede på et tilsvarende – men så vidt jeg kan skønne – ikke identisk materiale, kan ikke konkurrere med rapporternes saglige og kraftfulde prosa.

Naturligvis er der ikke tale om en videnskabelig, men om en journalistisk tilskåret edition. Vi aner ikke om hele rapporten gengives eller kun dele deraf, vi får sjældent dateringer, og det hele er fremlagt i én syndig kronologisk uorden som kan få karakter af manipulation når det gælder Leif Larsens kritik af de danske myndigheder. For når vi skyder på politiet og politikerne er det naturligvis ikke ligegyldigt om vi befinder os før eller efter den

29. august 1943! Endelig er der også vrøvl med dæknavnene sine steder. Men ellers vil historikerne særligt glæde sig over den store og præcise datamængde – som beretningerne efter krigen aldrig ville have kunnet levere, og over de indsigter som rapporterne giver om vigtige tekniske og organisatoriske spørgsmål. Flere hidtil ukendte aktioner trækkes ud af glemslen, og vi får nogle (ikke særligt behagelige) udblik over det grå felt mellem modstandskamp og kriminalitet. Endelig er arkivet – eller rettere de dele vi kender deraf – som levn betragtet, en stærk understregning af BOPAs almindelige omdømme som en yderst effektiv og velfungerende kamporganisation på et højt militærfagligt niveau, med et stramt kommandosystem, og under en dygtig og hård leder.

Eigil Larsen var en myte allerede da han levede. Tænk bare på flugten fra Hørsørød via den underjordiske tunnel, på hans sabotagemanual, den såkaldte »Køgebog«, og på kulminationen af modstandskarrieren – der førte til hans fyring – de private forhandlinger med Gestapo for at få frigivet BOPA-sabotører mod at stoppe sabotagen! Det vil vel være urimeligt at forvente at sønnen skulle have distance til, endsize ønske om, at punktere denne myte, i eftermælet. Alligevel er resultatet af det indledende biografiske afsnit – ca. en femtedel af bogen – skuffende. Bortset fra nogle enkelte personlige data fra barndom og opvækst fremkommer Leif Larsen ikke med meget egentligt nyt stof, men derimod med en heroiserende skildring af proletardrengen, kommunisten og organisatoren som i virkeligheden fremmedgør os overfor mennesket Eigil Larsen. Derfor er læseren også utryk når sønnen f.eks. vil hævde at faderen var tilhænger af den åbne kamp imod tyskerne efter 9. april 1940 – altså tilsvarende Richard Jensen, og at han tog afstand fra Moskva-linjen, der proklamerede at krigen var imperialistisk (s. 18). Oplysningen smager mere af et post-festum-angreb på renegaten Aksel Larsen – en af bogens tendenser (s. 18, 19 og 67). En anden tendens er den negative holdning til den britiske sabotageorganisation, SOE – hvor Leif Larsen følger en veletableret kommunistisk tradition. Imidlertid er det ikke rigtig at KOMmunistiske PARTisaner skiftede navn til BORgerlige PARTisaner for at takkes englænderne, og få del i det engelske sprængstof (s. 38 og 56). Navneskiftet var et led i nationalfrontsstrategien – og skete før SOE-agenterne fik fodfæste i Danmark. Det er heller ikke rigtig at englænderne »under ingen omstændigheder« ville støtte kommunisterne i kampen mod tyskerne (s. 42). Hvilke tanker London end har haft fra starten – så støttede man de facto overalt de kommunistiske grupper med instruktører og materiel – for ellers var der nemlig ikke blevet saboteret! Tilsvarende fører også den retfærdige harme over samarbejdspolitikkerne og politiet Leif Larsen ud på mange vildspor: Det er således ikke korrekt at politiet »med stor ihærdighed« forfulgte modstandsfolk efter 29. august 1943 (s. 73) – i modsat

fald havde det ikke været nødvendigt at kalde tysk politi herop! Det er heller ikke rigtigt at kongehus, politikere, arbejdsgivere og fagforeninger »rasede« imod sabotagen efter 29. august (s. 137) – det vovede man simpelthen ikke! Begge udsagn må gå på situationen før regeringens fald. Det er heller ikke rigtigt at officererne efter den 29. august havde stukket »kæmpelagre« af våben til side, som de foreholdt modstandsbevægelsen (s. 74). Kritikken iblandt modstandsfolk gik jo netop på at hæren næsten uden kamp overgav tyskerne praktisk talt alt! Og når vi nu ser på den kronologiske forvirring: Der var ikke nogen »omfattende« stikkervisdomhed allerede i 1942/43, og derfor heller ikke stikkerlikvideringer (s. 41). Tendensen skal naturligvis her som andre steder opvurdere Eigil Larsens indsats. Men dette er ganske unødvendig. Denne var stor nok endda! Af samme grund Leif Larsen heller ikke burde have underspillet det faktum, at sabotagen var godt i gang – før Eigil Larsen tog over (s. 38).

Eigil Larsen var utvivlsomt et menneske af store lidenskaber og af stor selvbevidsthed. En mand der havde strugglet sig frem i kraft af egen styrke og som altid havde været hård ved sig selv, og derfor også var hård, ja hensynsløs mod andre. En mand som man ikke argumenterede med, men adlød. I sit otium – Eigil Larsen døde i 1972 slidt op, kun 69 år gammel – stod han landsrettsagfører Carl Madsen bi i denne kampagne imod hvad de begge kaldte DNH-»mafiaen«s forfalskning af besættelsestidens historie. Især forbitredes Eigil Larsen over Aage Trommers disputats fra 1971 om *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig*, som han stiftede bekendtskab med under det sidste sygeleje, og som han i lighed med mange andre modstandsfolk opfattede som et angreb på modstandsbevægelsen – og hævdede var løgn. Nu lå tyngdepunktet for jernbanesabotagen i Jylland, altså udenfor BOPA's arbejdsfelt – og efter februar 1944 da Eigil Larsen blev fyret, således at han i hvert fald ikke i dette spørgsmål kan påberåbe sig nogen særlig autoritet. Og hvad det særligt fremdragne eksempel fra Espergærde i november 1942 angår (s. 8) var aktionen nok udtænkt af BOPA, men selvstændigt udført af lokale folk – således at Eigil Larsen heller ikke her kan gå som sandhedsvidne. (Se *Henrik Bengtzen: Af modstandskampen i Helsingør i Helsingør Bymuseum Årbog 1978 s. 41ff.*)

Som de få der har læst Trommers disputats vil vide – og det gælder jo desværre de færreste af kritikerne – er der overhovedet ikke tale om nogen nedvurdering af jernbanesabotørernes indsats, men derimod om en analyse af samtidens og eftertidens hovedpåstand, hvorefter man i Jylland forsinkede de tyske divisionsbevægelser fra Norge med op imod en måned! Trommer viser på grundlag af køreplanerne at dette ikke var tilfældet. Fejlen var den simple, at man saboterede de forkerte tog på de forkerte tidspunkter – bl.a. havde det jo ingen større effekt at sabotere tomvognstog på vej

op i Jylland – med det resultat at der kun i et par enkelte tilfælde kan påvises forsinkelser der måske kan have haft en taktisk effekt på fronterne. Men dermed har Trommer jo hverken udtømt jernbanesabotagens politiske og moralske eller psykologiske værdi – hvad han heller aldrig har hævdet.

Det er naturligvis rigtigt at Trommers arbejde repræsenterer en tendens blandt den yngre historikergeneration – der ikke var aktører under den anden verdenskrig, og derfor ikke skal forsvare parterne – i retning af en mere nøgtern og derfor også mere kritisk vurdering af modstandsbevægelsens militære betydning – hvad der stadigvæk ikke er nogen stillingtagen til modstanden som en etisk nødvendighed (se f.eks. A. S. Milward: »*The Economic and Strategic Effectiveness of Resistance*« i *Resistance in Europe 1939–1945* (1975)). Leif Larsens bog er klart et modspil hertil gennem bestræbelserne på at opvurdere industrisabotagens betydning ved hjælp af BOPA-rapporterne. Han sammenstiller dem løbende med tilsvarende rapporter fra *Rüstungsstab Dänemark* – formentlig et krigsbytte fra de glade majdage i 1945, og en helt central kilde til den danske sabotages historie. Og han konstaterer formentlig med rette at Rüstungsstab bevidst reducerer aktionernes virkning (og man kunne tilføje – for at undgå ubehagelige spørgsmål fra Berlin). Men sagen løses jo ikke ved at Leif Larsen i stedet kritikløst overtager BOPA-rapporternes vurderinger, hvor tendensen er den stik modsatte, nemlig meget naturligt at blæse effekten op – og det ofte på et langt ringere informationsgrundlag. At vurdere industrisabotagens skadevirkning er et umådeligt kompliceret og – i sidste instans formodentligt – uløseligt spørgsmål. For det drejer sig jo ikke kun om kroner og øre, men involverer et væld af produktionsmæssige og driftsøkonomiske faktorer såsom leverancer og lagre, erstatningskapacitet og tekniske improvisationer, ledelse, faglig dygtighed og arbejdsmoral – alt sat i relation til det samlede tyske rustningspotential. Og her er sabotørernes egne vurderinger bestemt ikke det sidste ord!

Leif Larsen kritiserer »forskermafiaen« i *Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie* for bevidst at ville mindske modstandsbevægelsens indsats til fordel for en oprejsning af samarbejdspolitikkerne. Min disputats fra 1979 *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald* – turde i al beskedenhed være det kraftigste dementi af en sådan konspirations-teori. Samtidig anklager han DNH for at ville monopolisere forskningen af besættelsestidens historie. Men heller ikke denne påstand holder stik overfor virkeligheden. For mange forskere og studenter med specialer i disse års historie har fået adgang til centraladministrationens akter udenom udgiverselskabet. Og at Carl Madsen ikke fik tilladelse skyldtes ikke DNH – men derimod justitsministeriet. Det er forståeligt at Carl Madsen var forbitret, og at Eigil Larsen reagerede på samme vis. Men det er egentlig ikke særligt logisk når Leif Larsen nu som et modtræk imod denne »monopolise-

ring« vil formene faghistorikerne afgang til faderens arkiv – og i stedet reservere dette til et »Dansk Marxistisk Institut for Materialistisk Historieopfattelse«. Det virker snarere lidt barnagtigt!

Hans Kirchhoff

Erik Christensen, *Arbejderpartiernes faglige politik i 1970'erne*, Aalborg Universitetsforlag, 1981. 317 s., kr. 89,00.

Der har altid eksisteret et nært tilknytningsforhold mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet i Danmark. Men der har også siden omkring 1910 med vekslende styrke forekommet forskellige fagoppositionelle strømninger, der har forsøgt at bekæmpe denne tilknytning og den socialdemokratiske dominans i fagbevægelsens ledelse. Siden 1920'erne har især kommunisterne udgjort en trussel mod socialdemokratiske magtpositioner i fagbevægelsen, og efter dannelsen af SF i 1958 og VS 10 år senere skete der en yderligere intensivering af den partipolitiske kamp inden for fagbevægelsen, idet samtlige 3 venstrefløjspartier nu forsøgte at gøre sig stærkere gældende på det faglige plan.

Denne udvikling er udgangspunktet for Erik Christensens undersøgelse af arbejderpartiernes faglige politik. Der er ikke tale om en systematisk analyse af forholdet mellem fagebevægelsen og Socialdemokratiet, men især af de 3 venstrefløjspartiets forsøg på brydning af den socialdemokratiske dominans i fagbevægelsen i de sidste 10 år samt de socialdemokratiske reaktioner herpå. Undersøgelsen er tænkt som en beskrivelse og forsøg på forklaring af arbejderpartiernes faglige ideologi, strategi og praksis, således som de giver sig udtryk internt i partierne, i fagbevægelsen og i forskellige fagoppositionelle strukturer. Hovedvægten er dog i et bredt venstrefløjsperspektiv lagt på de 3 venstrefløjspartiets indbyrdes forhold og relationer til Socialdemokratiet på det faglige plan, idet kun de dele af Socialdemokratiets forhold til fagbevægelsen, der især er relevante for en forståelse af venstrefløjens faglige politik, er medtaget. Det er da også fremstillingen af de 3 venstrefløjspartiets udvikling i forhold til fagbevægelsen, der er undersøgelsens væsentligste kvalitet. Den nævnte afgrænsning kan således i dette perspektiv virke hensigtsmæssig. Alligevel forekommer den en række steder noget uheldig, idet der flere steder i bogen ikke desto mindre drages temmelig håndfaste konklusioner vedrørende netop Socialdemokratiets forhold til fagbevægelsen – konklusioner, der på den nævnte baggrund let fremstår som postulatoriske og ofte med en tilsyneladende mangel på indbyrdes konsistens.

Undersøgelsen er et forsøg på inden for en materialistisk samfundsvidenskabelig teoretisk ramme at skrive et stykke af arbejderbevægelsens samtids-

historie. Det er således en af undersøgelsens grundantagelser, at partiernes faglige politik må forstås i forhold til både politisk-parlamentariske og økonomiske faktorer, hvilket der skulle være gode muligheder for at eftervise, idet undersøgelsen falder i tre forskellige økonomisk-politiske konjunkturperioder: (1) 1968–73, hvor der er økonomisk højkonjunktur og frie forhandlinger på arbejdsmarkedet samt en relativ stabil politisk situation; (2) 1973–75, der markerer en overgangsperiode, hvor den politiske og økonomiske krise slog igennem; og (3) 1975–79, der er en lavkonjunkturperiode med hyppige indgreb i overenskomstforhandlingerne og forsøg på at føre en stram indkomstpøolitik, hvilket bl.a. gentagne gange førte til spændinger mellem den socialdemokratiske regering og fagbevægelsen. Der er dog tale om en temmelig løs materialistisk ramme, og selve analysen virker ret traditionel, hvilket ikke gør bogen mindre læseværdig, snarere tværtimod.

Til brug for sin analyse opstiller Erik Christensen et analyseskema, hvori han skelner mellem arbejderpartierne aktiviteter på den parlamentariske scene, den faglige scene og arbejdsplads- og arbejdskampscenen. Analysen består inden for denne ramme af fire dele: (1) Den faglige ideologi- og strategianalyse (kun for venstrefløjspartierne), (2) analysen af partiernes faglige apparater eller interne faglige scener, (3) analysen af partiernes optræden på fagbevægelsesscenen samt (4) fagoppositionsscenen. Analyseskemaet giver mulighed for at analysere forskellige relationer, nemlig: forholdet mellem et partis faglige ideologi og dets interne faglige scene, forholdet mellem et partis interne faglige scene og fagoppositionsscenen, forholdet mellem et partis interne faglige scene og fagbevægelsesscenen, forholdet mellem et partis faglige ideologi og fagbevægelsesscenen, forholdet mellem fagbevægelsesscenen og fagoppositionsscenen, forholdet mellem et partis faglige ideologi og fagoppositionsscenen, den parlamentariske scenes påvirkning af den faglige scene samt arbejdsplads- og arbejdskampscenens påvirkning af den faglige scene.

I sin analyse af specielt venstrefløjspartiernes faglige politik i 1970'erne yder Erik Christensen virkelig et væsentligt bidrag til forståelsen af udviklingen inden for fagbevægelsen i den pågældende periode, og sigtet med at skrive et stykke arbejderbevægelsens samtidshistorie må således siges at være opfyldt i denne henseende. Derimod rejser behandlingen af Socialdemokratiets rolle i denne forbindelse en række problemer.

Forfatteren lægger ikke skjul på, at han har en kritisk holdning til en partipolitisk styring af det faglige arbejde, som man især har set det i de to gamle arbejderpartier, Socialdemokratiet og DKP, og at fagbevægelsen må løsrives fra den politiske binding til Socialdemokratiet, så den faglige kamp ikke skal underlægges dette partis politiske hensyn. Efter forfatterens opfattelse ligger venstrefløjens

muligheder i en ny form for sammenkædning af den faglige, de sociale bevægelser og den politiske kamp, hvor der må tages et opgør med alle forestillinger om, at fagbevægelsen kan »ejes«, »styres« eller underkastes et eller flere partiers kontrol, og med de demokratisk-centralistiske organisationsprincipper for politiske partier, der altid har vist sig at være mere centralistiske end demokratiske (s. 279).

Denne holdning er naturligvis politisk helt legitim. Problemet er blot, at den i en vis udstrækning må siges at kunne virke forstyrrende på en videnskabelig analyse som Erik Christensens, idet den forekommer at være i strid med, hvad han selv definerer som værende et arbejderpartis mål for sine aktiviteter på fagbevægelsesscenen, nemlig »(1) at udforme og udmønte en faglig politik, (2) at maksimere sin indflydelse i fagbevægelsen, hvilket sker ved bestræbelser på (a) at få valgt kandidater til faglige tillidsposter, (b) at skaffe partiet økonomiske ressourcer, og (c) at påvirke de politiske standpunkter i fagbevægelsen efter partiets faglige politik« (s. 33). Altså synes forfatterens problem at være, at Socialdemokratiet har været bedst til at realisere disse mål, hvilket da også – om end nødvendigt – erkendes i bogens sammenfattende vurdering (s. 265ff.). Udviklingen i 1970'erne førte således ikke til et afgørende gennembrud for venstrefløjspartierne, selv om de på nogle felter styrkede deres faglige stilling. Når det ikke skete, forklares det primært med henvisning dels til internationale begivenheder og udviklingstendenser, og dels til opsplitningen på venstrefløjen. Herudover lades det ubesvaret, hvorledes det kan være, at Socialdemokratiets stilling inden for fagbevægelsen tilsyneladende svækkes i højkonjunkturperioder, hvor der kan opnås store lønstigninger og politiske gevinster, mens partiets stilling omvendt styrkes inden for fagbevægelsen i lavkonjunkturperioder karakteriseret ved massearbejdsløshed, ringe lønstigninger og reallønsfald samt en stram indkomstpøolitik gennemført i samarbejde med borgerlige partier. Det burde give anledning til videregående overvejelser netop inden for den anlagte materialistiske ramme.

Det fastslås flere steder, at den faglige kamp af Socialdemokratiet er blevet underlagt politiske hensyn. Denne opfattelse påvirkes tilsyneladende ikke af, at det samtidig fremhæves, at »væsentlige dele af Socialdemokratiets reformistiske virksomhed er udsprunget af behov og ønsker, der er opstået i den faglige kamp. Fagbevægelsen kan derfor ses som initiativtager til mange centrale reformer i den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Socialdemokratiske lovgivningsinitiativer har ofte haft til hensigt at styrke den faglige kamp og at almenføre resultaterne, der er opnået i den faglige kamp på begrænsede områder« (s. 13). Disse initiativer ansues blot som »funktionel for en videreudvikling af det kapitalistiske system og en styrkelse af borgerskabet«.

Erik Christensen fremhæver i sin konklusion, at Socialdemokratiet og DKP som de to gamle partier stadig i 1970'erne var de mest udprægede arbejderpartier, mens SF og VS, selv om de fik en vis tilslutning blandt arbejderne, var mere mellem-lagsprægede (s. 275).

Ifølge forfatteren opfattes et parti som et arbejderparti, »hvis det på grundlag af en organiseret indsats i fagbevægelsen forsøger at vinde indflydelse i denne og udforme en politik, der efter dets opfattelse varetager arbejderklassens interesser«, det vil sige, at der er tale om »organisationer med en vis særlig tilknytning til arbejderklassen, der søger at opnå indflydelse og magtpositioner samt påvirke bevidsthedsudviklingen i sociale bevægelser, fagbevægelsen og andre interesseorganisationer tilknyttet arbejderklassen, samt parlament og statsapparat med henblik på at bevare eller ændre magtstrukturen på disse felter« (s. 28). Man kan med dette udgangspunkt på grundlag af Erik Christensens undersøgelse spørge, hvorvidt VS overhovedet var et arbejderparti før 1975, og konstatere, at det i hvert fald frem til 1973 nærmest var et »anti-arbejderparti«, der talte om »fagforstening« og »mistillidsmænd«.

Sammenfattende kan det siges, at Erik Christensen burde have kaldt sin bog »Venstrefløjspartierne faglige politik i 1970'erne«, idet det er her, tyngdepunktet i fremstillingen ligger, og her undersøgelsen har betydning i en større sammenhæng. Desværre skæmmes undersøgelsen, som den nu ligger, af en række unuancerede og nogle steder selvmodsigende antagelser omkring forholdet mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet bestemt af det bevidst valgte brede venstrefløjsperspektiv, hvilket ikke kan siges at virke fremmende for forståelsen af bogens overordnede problemstilling.

Jacob A. Buksti

Et stykke af Lyngby. Registrant over Bondebyens bygninger. Udgivet af Lyngby-Taarbæk kommune og Fredningsstyrelsen. 1981 171 s., ill., kr. 80. Ekspederes fra Byhistorisk Samling i Lyngby-Taarbæk kommune.

Nu har Lyngby ved København også fået sin registrant over gamle huse. Det er et smukt og gedigent arbejde, udført og udgivet i samarbejde mellem kommunen og Fredningsstyrelsen under Miljøministeriet. Iflg. borgmesteren i forordet har formålet med arbejdet dels været at skaffe beslutningsgrundlag for eventuelle fredninger, og dels at opnå et arbejdsredskab for det videre arbejde med den del af Lyngby, der her betegnes Bondebyen. D.v.s. den oprindelige landsby, som den moderne by har lagt sig ved siden af, men tydeligvis ikke ovenpå. Titlen, et stykke af Lyngby, er således rammende, og ganske fikst hentet fra teksten på

det kolorede kort over området fra 1763, der pryder bogens forside. For redaktionen står Sys Hartmann fra Fredningsstyrelsen, og for indledningen og registrantdelen, arkitekt Niels Erik Jensen og kunsthistoriestuderende Lene Olesen. Flere lokale sagkyndige har medvirket, forstår man, og navnlig bærer det gode billedmateriale præg af et frugtbart samarbejde med Byhistorisk Samling og kommunens tekniske forvaltning.

Modellen for arbejdet synes at have været den, som er anvendt i de snart mange publikationer fra Nationalmuseet om »Gamle huse i . . .«, altså en klar opbygning med en historisk og bygningshistorisk indledning, derefter i gadenummerorden en registrering af hvert hus med angivelse af matrikelnummer, ejerliste så langt tilbage, den lader sig rekonstruere, bygningens konstruktion, ombygninger o.s.v. Beskrivelserne er ledsaget af ældre og nyere fotografier og i mange tilfælde også af grundplaner. Endelig er der et interessant afsnit om de huse, der er forsvundet, et register over samtlige huse med henvisning til nuværende og eventuelt ældre matrikelnummer samt til numrene i de ældre brandforsikringer. Registranten afsluttes med en forbilledlig oversigt over de arkivalier og den litteratur, der er anvendt. Man kunne ønske, at den linie ville danne skole for de historiske publikationer, som kommunerne i disse år er med til at få udgivet.

Lyngby ophørte tidligt med at være en almindelig landsby. Nærheden til hovedstaden og tilknytningen til kronen betød en tilkomst af landsteder og småpalæer allerede i det 18. århundrede, og beliggenheden ved Mølleåens vand bevirkede, at flere af de tidligste danske industriforetagere blev placeret i Lyngbyområdet. Bønderne blev i praksis selvejere allerede i 1766, og på deres initiativ ophævedes fællesskabet allerede i 1778, altså før den store udskiftningsforordning af 1781. Gennemgangen af dette forløb synes især at bygge på Jørgen D. Rasmussens bog om udskiftningen i København amt (1977).

Adskillige personer af udenlandsk herkomst slog sig for kortere eller længere tid ned i Lyngby, hvad der satte sit præg på kulturlivet i byen, og dermed også på byggeriet. Der er gjort gode og systematiske studier i såvel trykt som utrykt materiale, og usædvanligt tidlige og detaljerede kort over byen letter overblikket. I det hele taget synes de bevarede kilders omfang til Lyngbys historie at ligge over det normale.

Det centrale i bogen er naturligvis de huse, der endnu står. I den bygningshistoriske oversigt trækkes hovedlinierne i bebyggelsens udvikling op, og det sædvanlige såvel som det unikke for netop denne by indkredses i ord, billeder og skitser. Det er afgjort lykkedes at skabe et grundlag, så rette vedkommende har noget at tænke over, når bevaringspolitikken skal udformes.

Engang var de fleste af bygningerne ejet af bønder, husmænd og arbejdere, men tiderne har skif-

tet. Nu ejer kommunen en meget stor del af husene, og alene af den grund er det klog politik, at man har afsat midler til at få skabt overblik over værdierne. I ordets bogstavelige forstand er der ikke meget bondeby tilbage, men dog et vist landsbypræg, som forhåbentlig kan bevares samtidig med at husene bruges som almindelige boliger. Opmålingen og beskrivelsen af husene vil utvivlsomt øge bevidstheden om de miljømæssige kvaliteter ved denne landlige plet bag det moderne Lyngbys højhuse, og det vil sikkert igen betyde at husene istandsættes med omtanke. Al omsorgen for »bondehusene« indebærer desværre også en risiko for at det hele bliver lidt for fint, dvs. stokroseidyl, som alligevel giver et falsk billede af den oprindelige landsby.

Margit Mogensen

Helge Larsen: Avis, egn og folk. Udg. af Holbæk Amts Venstreblad i anledning af bladets 75 års jubilæum 1. april 1980. 175 s. plus ill. Kr. 75.

Helge Larsen: Egnens avis i folkejeje. Garantselskabet Skive Folkeblad 1906–1981. Udg. af garantselskabet . . . 1. juli 1981. 153 s. plus ill. Kr. 122.

Politikeren og skolemanden Helge Larsen skildrer her to mindre lokalavisers historie i dette århundrede ved at sætte deres journalistiske og driftsøkonomiske udvikling, ledelsesforhold og konkurrencestilling i sammenhæng med den almindelige partipolitiske udvikling og med lokalområdets særlige forhold. Det er en udmærket og selvstændig indgangsvinkel, og Helge Larsen får meget ud af denne kombination af bladets interne materiale (på bestyrelsesniveau), udvalgte artikler og den almene parti- og rigsdagshistoriske litteratur.

De to aviser er de eneste, som både er forblevet radikale – tre andre har distanceret sig fra partiet i den sidste snes år (bl.a. Politiken) – og tillige har overlevet bladdøden, der har fældet en snes radikale småblade. Skønt bøgerne er brede, populære og trods alt relativt summariske skildringer, skønt de ikke har den målrettede analyses karakter, giver denne baggrund dem en vis ramme, en problemstilling om man vil: Nemlig at se, hvorfor netop de to områder fik et radikalt blad i rollen som overlevende monopolavis. Svaret er ikke helt det samme i de to tilfælde:

For Holbæks vedkommende betones den eksisterende demokratiske tradition fra tsherningske bondevenner og nygrundtvigske højskolefolk samt husmændenes hunger efter jord og bedre kår. Dette gav både publikum, tillidsmænd og lederemner – især jo kommunalpolitikeren Anders Larsen – til et hurtigt gennembrud for det nystiftede

de radikale Venstre, og til det nye blads fremgang. Oven i dette kom det så, at den gamle venstrepresses stod delt indtil 1916, og at Holbæk Amts Venstreblad i Julius Bigum fra 1910 til 1942 havde en læservenlig redaktør, en sikker skribent og en yderst påpasselig forretningsleder. Resten besørgede erhvervs- og befolkningsudviklingen, idet Bigums blad fra o. 1930 støt distancerede hovedkonkurrenten Amtstidende i kraft af sit bedre tag i byen, hvor også både højrebladet og Socialdemokraten forblev små.

På Skiveegnen var sagen derimod den, at et allerede dominerende venstreblad gennem bevidst indsats fra en usædvanlig politisk personlighed, Carl Hansen (husmand, løjtnant, folketingsmand og bladets redaktør 1911–1940) blev overtaget af en talstærk falanx af politiske aktiviteter i 1906, som gradvist drejede det med over i det radikale parti (definitivt 1920, skønt »garanterne« først skulle være radikale fra 1934). Her var der aldrig nogen jævnbyrdig konkurrence fra andre blade. Det kritiske punkt var hvorledes den stærke, men dog langt fra enerådende lokale radikalisme gennem et særligt bredt ejerforhold og en åben, personlighedsbåret redaktion kunne forliges med andre strømninger, så Skive Folkeblad forblev hele egnens avis – og et blad, der efter sin størrelse nyder udsædvanlig respekt.

Helge Larsen har på fortjenstfuld måde klarlagt disse sammenhænge, og han har skabt god og værdifuld egnshistorie med bud til flere slags læsere såvel som udmærket populær pressehistorie. Det er alligevel rimeligt at gøre opmærksom på en række begrænsninger og muligheder for at gøre et endnu bedre arbejde:

På et væsentligt punkt mærkes det, især i Skivebogen, at forfatterens erfaringskreds er den landspolitiske: Det er mere sporadisk, man får set problemerne fra en egentlig lokalpolitisk vinkel – dels bladets magt og afhængighed over for byråd og andre kommunale instanser, dels dets konkrete forbindelser til stedlige potentater, foreninger og institutioner, som helt eller delvist falder ved siden af partipolitikken i snævrere forstand.

I denne og flere andre henseender går det ikke an i så høj grad at ignorere forholdet til socialdemokratiet og fagbevægelsen. En væsentlig forudsætning for de få radikale blade, der hævdede sig i det lange løb, var givetvis A-pressens stedlige afmagt – og vel også, at radikale aviser havde lettere indgang i den voksende arbejderbefolkning end de borgerlige partiers presse.

For krigs- og efterkrigstidens vedkommende antager de to bøger nærmest samme karakter som festskrifter af den bedre klasse. De mange data om personer, bygninger, maskiner o.s.v. fremstår i høj grad som erindringslister for bladets egne folk, uden bud til andre mennesker og uden reel betydning for at belyse udviklingen, også fordi kanter og profiler er slebet af med alt for megen takt. Dette er forståeligt nok, men det havde været interessante-

re, hvis forfatteren – eller en anden bidragsyder – havde rettet blikket på de senere års problemer: Hvordan er dette gamle politisk-lokale dagblads forpligtelser og dets udsigter nu i fjernsynets, midt-dagsbladens, distriktspressens, partispiltellens og medarbejderdemokratiets tidsalder? Her er perspektiver, som slet ikke skelnes i de to bøger.

Niels Thomsen

Rie Holm: Dansk Kvindesamfund i Odense 1890–1900. En studie i sammenhængen mellem livsvilkår og kvindebevidsthed. Illustreret af Mulle Liebmann. Odense Universitetsforlag 1981. 369 s. Kr. 97,60.

Få foreninger har opnået så megen omtale som Dansk Kvindesamfund der blev stiftet i 1871. Navnet Dansk Kvindesamfund prætenderer, at være en landsomfattende bevægelse, men da de fleste medlemmer i hvert fald i de første 20 år – var bosiddende i København, så forekommer undersøgelser af foreningen ofte som centreret omkring de bedre stillede københavnske kvinders interesser. Det er derfor velgørende, at Rie Holm har valgt at undersøge aktiviteterne omkring en af Dansk Kvindesamfunds delkredse i provinsen.

Bogen er en let revideret prisopgave skrevet ved Odense Universitet i 1978. Afhandlingen indbragte forfatteren en sølvmedalje. Prisopgavens tekst lød: »På grundlag af et lokalt historisk materiale ønskes en belysning af forholdet mellem kvindebevidsthed og kvindernes materielle omstændigheder i Danmark i slutningen af 1800-tallet.

Til undersøgelsens felt valgtes Dansk Kvindesamfunds delkreds i Odense i årene 1890–1900. I indledningen rejser forfatteren en række problemer, der er velkendte i disse års kvindeforskning, og som endnu langt fra er afklarede. Det påpeges bl.a., at opgavens tekst rent faktisk overskrider det traditionelle fagområde, idet historiestudiet ikke explicit giver en metodisk tilgang, der er egnet til bevidsthedsanalyser.

Trods en forståelig usikkerhed omkring metodiske indfaldsvinkler, bliver begrebet »kvindebevidsthed« ikke nærmere omtalt endside defineret. Og undersøgelsen er ikke fri for at få et lidt kunstigt præg, når det ustandselig lyder, nu skal Anna eller Karens kvindebevidsthed belyses. Men det kan skyldes opgavens ordlyd, at forfatteren både vælger at følge opgaveteksten således, at kvindebevidsthed belyses først, materielle vilkår til sidst og at ordet »kvindebevidsthed« iøvrigt anvendes så bastant, som tilfældet er. Men for anmelderen at se er den megen tale om kvindebevidsthed problematisk, ihvert fald hvis man opfatter et menneskes bevidsthed som dannet af dets samfundsmæssige liv, hvorved bevidstheden ikke er statisk, men tværtimod undergivet forandringer i samspil med

omverdenens påvirkning. Det forekommer derfor at have været mere overskueligt, hvis Rie Holm havde talt om en bevidsthedsdannelseproces i relation til kvindernes opvækst og arbejde, dernæst om bevidstheden eller m.a.o. kvindernes måde at forholde sig til omverdenen på udfra de vilkår de havde mødt.

Om struktureringen af bogen hedder det s. 27, at der skal gives et ganske kort tidsbillede af perioden for at sætte kvindeforeningen ind i en sammenhæng. Dernæst en redegørelse for kvindemedlemmernes alder, sociale status o.l., følgende en analyse af kvindeforeningens virksomhed, og sluttelig søges forholdet mellem kvindebevidsthed og materielle vilkår belyst.

Retfærdigvis må det understreges at forfatteren kun har haft til hensigt at give »et kort« tidsbillede af perioden, men det er uendelig kort. Vi får således heller ikke et samlet indtryk af Odense by, om industrialiseringens vækst, byens politiske præg m.v. Dog nævnes det, at Odense i 1890'erne var en by på omkring 30.000 mennesker, og at den fynske hovedstad var konservativ. Dernæst gives der mulighed for at sammenholde erhvervsfordelingen i byen med medlemmerne i kvindeforeningen.

I tiåret 1890–1900 var der ialt indmeldt 132 kvinder og 3 mænd i kvindeforeningen. Medlemslutningen lå på 80 i 1890, på 56 i 1893 og fra 1896–1900 lå antallet mellem 35–42. Hvilket ikke kan siges at være en overvældende tilslutning for en by af Odenses størrelse. Af disse medlemmer har forfatteren identificeret ca. to tredjedele, og det konstateres, at de fleste medlemmer ved indmeldelsen var i 30 års alderen, og at de fleste – 69 pct. – var ugifte. Dertil kommer, at den overvejende del var bosiddende i byen, og at de var ansat inden for servicefagene. På grundlag af dette kan det konkluderes, at kvindeforeningens sociale sammensætning var atypisk i forhold til erhvervsfordelingen i Odense, idet foreningen procentvis tegnede sig for langt flere velstillede kvinder og færre arbejdere end tilfældet var for byen som helhed. Efter disse oplysninger gives der en karakteristisk af styrelsens tre ledende kvinder, nemlig lærerinde Frida Schmidt, lærerinde Anna Lohse og vaskekønen Karen Mortensen. Det følgende afsnit s. 64–190 om kvindeforeningens virksomhed danner hovedafsnittet i bogen. Kvindeforeningen i Odense blev dannet i 1890 efter at lederen af »Kvindelig Fremskridtsforening« – Johanne Meyer – havde holdt et foredrag i byen. Men allerede kort tid efter tilsluttede Odenseforeningen sig den mere moderate forening »Dansk Kvindesamfund«. I Odensekredsen vedblev der dog at være en fløj der tilsyneladende sympatiserede mere med den radikale linie inden for »Kvindelig Fremskridtsforening«.

Odensekredsens virksomhed bestod dels i afholdelse af interne møder dels i, at den agiterede for sagen udadtil i offentlige møder og dels ved, at dens ledende medlemmer skrev i datidens kvindeblade.

Til at bestemme indholdet af »kvindebevidstheden« i foreningen anvender Rie Holm foreningens protokol, med forhandlinger og mødereferater, dernæst benyttes avisreferater af møder og lederens artikler m.m. Foreningens tre lederskikkelser spiller en *overmåde* stor rolle i bogen; de varetog så at sige hver deres interessefelt inden for foreningen. Delemnerne i kapitlet bygges op omkring de hovedtemaer foreningen beskæftigede sig med: 1) Aktuel kvindesag, 2) Det sociale spørgsmål, afholdssagen og fredssagen. 3) Ægteskab og vielse. 4) Kvindeopdragelse, -uddannelse og -arbejde. 5) Afskaffelsen af den offentlige prostitution i Odense og 6) Stemmeretten til kvinder.

Afsnittene indledes med en redegørelse af foreningens møder inden for hvert tema, dernæst omtales artikler om emnet og hovedpersonene bag. Dernæst følger en indholdsanalyse, hvorpå den endelige »kvindebevidsthed« bestemmes. Det er en sober fremgangsmåde, men det betyder, at der kommer mange gentagelser, og at fremstillingen bliver meget personcenteret omkring de tre ledere. Endvidere er Rie Holms indgående og grundige analyse af teksterne både en styrke og en svaghed. Man fornemmer, at alle tekster overhovedet er inddraget, selvom udsagnene har været sagt på en lidt anden måde før. Dette sammenholdt med, at hver af ledernes udsagn analyseres særskilt betyder, at fremstillingen bliver unødigt langtrukket. Men der er væsentlige grundopfattelser at hente i det lange afsnit om ledernes opfattelser af kvindernes opgaver i datiden. Derimod fortaber de menige medlemmer sig i mørket, og det er skuffende, at disse medlemmer ikke bliver mere fremtrædende i bogens sidste afsnit, der handler om forholdet mellem kvindebevidsthed og materielle vilkår. Afsnittet indledes med en sammenfatning af de tre leders »kvindebevidsthed«, og hver af ledernes opvækst og arbejdsvilkår sammenholdes med deres kvindepolitiske holdninger. Endelig trækkes der i bogens sidste ti sider nogle generelle linier op omkring Odensekredsens medlemmer som helhed. Og det konstateres, at de fleste medlemmer sluttede op omkring den linie der blev forfægtet af Frida Schmidt. En linie der lå tæt opad hovedstyrelsen i Dansk Kvindesamfund. Det var de velstillede middelstandskvinder, der søgte at bevare deres sociale status ved at få adgang til passende stillinger, men krævede ligestilling med mænd ud fra et retfærdighedshensyn og så iøvrigt ikke, at kvinderne i de lavere klasser havde andre og mere livsnære problemer.

Det man mest savner i bogen er en dyberegående undersøgelse af kvindernes materielle vilkår, og når nu forfatteren har konstateret at medlemmerne hovedsageligt tilhørte servicefagene, så havde det været en mulighed at undersøge de praktiske muligheder for at opnå en uddannelse som f.eks. lærerinde eller sygeplejerske i Odense. Samt at se helt konkret på hvilke arbejdsvilkår og problemer der var forbundet med en sådan uddannelse og

stilling. Det var jo immervæk kun et fåtal selv af disse kvinder, der sluttede op omkring kvindeforeningen i Odense. Og hvorfor kun så få? Her har forfatteren nogle overvejelser over, at der foruden de materielle faktorer også var en kulturel faktor således, at kvinder der havde kontakt til den grundtvigske kultur i særlig grad følte sig tiltrukket af foreningens arbejde. Dette er bl.a. konstateret for de tre leders vedkommende, men denne faktor synes ikke helt overbevisende. Fyn kan – hvis nogen egn i Danmark overhovedet – karakteriseres ved at den grundtvigske bevægelse fik en markant gennemslagskraft. Ikke alene finder vi her det største antal grundtvigske friskoler, men også fra 3–5 fungerende højskoler. Hvis den grundtvigske kulturelle påvirkning skulle have været afgørende for, om kvinderne gik ind i det kvindepolitiske arbejde, så måtte man have forventet en langt større opbakning bag den lokale kreds af Dansk Kvinde-samfund, end tilfældet var.

Disse indvendinger må ikke overskygge, at bogen giver nogle inspirerende analyser af de ledende Odensekvinders forsøg på at revidere kvindernes stilling således, at den blev i overensstemmelse med samfundets udvikling.

Bodil K. Hansen

Lars Viinholt-Nielsen: *Nyborg-Ringe-Fåborg Banen*. Med afsnit om færgeoverfarten Fåborg-Mommark. Odense Universitetsforlag 1981. 231 s., ill. Kr. 146,40.

Ringe-Fåborg banen blev indviet i 1882. Allerede i 1844 havde man i Fåborg øjnet en chance for at få en central placering ved en bane, der skulle forbinde erhvervscentrene København og Hamborg. Fåborg havde i 1840'erne en mere betydningsfuld økonomisk position blandt de danske byer end i dag. Af de fynske købstæder blev Fåborg kun overgået af Odense m.h.t. kornhandelens omfang. Åbningen af Kiel-Altona banen i 1844 havde derfor skabt interesse for en bane fra Nyborg til Fåborg, hvorfra den videre transport skulle ske med færge til Als og bane herfra til Sønderborg og Flensborg. Planerne løb ud i sandet.

Beslutningen om den fynske hovedbane i 1861 kom ikke Fåborg til gode, og afståelsen af hertugdømmerne 1864 gav byen en mindre central placering i riget og mindskede byens handel. Forskellige forslag om baner til Fåborg fra begyndelsen af 70'erne blev ikke til noget, men endelig i 1879 blev loven om bygning af en bane fra Ringe til Fåborg stadfæstet i Rigsdagen.

En bane fra Odense til Svendborg var allerede blevet vedtaget i 1873 og åbnet 1876, til skade for såvel Nyborg som Fåborg, der begge følte, at de havde mistet en del af deres opland. Ved Ringe-Fåborg banens vedtagelse var der blevet peget på en mulighed for en forlængelse til Nyborg, en

ide som aktiviserede nyborgenserne i positiv retning. Imidlertid havde den politiske situation på Christiansborg fremprovokeret visnepolitikken, en politik, der også satte udviklingen af jernbaner i stå. Først 1894 blev loven om Ringe-Nyborg banen vedtaget som led i et større jernbanekompleks, og i 1897 kunne man endelig køre med tog hele vejen fra Fåborg til Nyborg.

Den 25. maj 1962 underskrev Frederik den IX og Kai Lindberg loven om nedlæggelsen af banen fra Nyborg til Fåborg, og i dag, 100-året for indvielsen, er sporene taget op mellem Nyborg og Ringe. Mellem Ringe og Fåborg kører der stadigvæk godstog, og strækningen får en gang imellem besøg af et enkelt veteranog. Om banen vil fortsætte er et åbent spørgsmål. De største kunder har svigtet, A/S Jernvirke med hjemsted i Fåborg ved at likvidere i 1980 og svineslagteriet i Fåborg ved at foretrække lastbiler. Godstransporten er stærkt mindsket og ingenting er som før.

Disse banestrækningers op- og nedgangsår berettes der om i ovennævnte bog. Som følge af de særprægede politiske omstændigheder, der herskede under banernes tilblivelseshistorie, er banen den eneste statsbane, der har været drevet af et privat jernbaneselskab. Denne situation varede ved, indtil staten overtog driften i 1949.

Bogens gennemgang er kronologisk. Først gennemgås Ringe-Fåborg banen til 1897, og dernæst Ringe-Nyborg banens tilblivelse. Herpå følger gennemgangen af hele banestrækningen fra 1897–1922 og fra 1922–1949. Efter et kapitel om Fåborg-Mommark overfarten, fortsættes med banen til dens nedlæggelse i 1962. Der afsluttes med nogle mindre kapitler om trafikken mellem Nyborg og Fåborg efter 1962, ulykker og andre uregelmæssigheder samt fortællinger fra banen. Bagest i bogen findes oplysninger om sporplaner, personalia, billetpriser og statistik vedrørende trafik og økonomi, driftsmateriel, kilde- og illustrationsfortegnelse.

Gennem alle kapitlerne er det de samme forhold, der har forfatterens bevågenhed. Lidt om de politiske forhold ved strækningernes oprettelse, om baneanlæggets fysiske udformning, både med hensyn til linieføring og bygningernes udseende. Faste rubrikker er takster og reglementer, driftsmateriel, driften og faste anlæg.

Bogen er på samme tid engagerende og irriterende. Engagerende, fordi der mange steder findes antydninger, der kan sætte ens fantasi i sving, irriterende, fordi man adskillige steder bliver dølet i søvn af endeløse opregninger af tekniske detaljer. Alt er ligesom lige vigtigt eller ligegyldigt, der trækkes kun i ringe grad linier op, og hovedsagelig i bogens sidste del. Hvortil kommer, at man savner en stærkere vurdering fra forfatterens side. Fx har Ringe-Fåborg banen alle tre vognklasser (1., 2. og 3.), med kupeer oplyst af olielamper og ingen opvarmning. Det sidste klages der over i 1886, – og Odense-Svendborg banen *havde* opvarmning på

dette tidspunkt, – men man får ikke at vide, om det var almindeligt med opvarmning, eller om Odense-Svendborg var særlig avanceret. Tilsvarende gælder for en række andre informationer.

De gamle lokomotiver havde storladne navne som Freyr, Freja, Baldur og Palnatoke, mens de nye kom til at hedde nr. 12, 13, 14 og 15. Også disse oplysninger præsenteres lidenskabsløst ind i mellem minutøse beskrivelser af materiellets særlige karakteristika. En del informationer bringes relativt indforstået. Ved gennemlæsningen finder man efterhånden ud af, at et blandet tog er et tog med både person- og godsvogne, men en lang række forhold forbliver sort tale, for de, der ikke på forhånd kender til jernbanemateriel. »Efterhånden overtog Mp-vognene mere og mere af kørslen. I 1954 forsvandt Mdf-vognene, i 1955 Mf-vognene og et par år efter Mbf-vognene. Indtil 1955 kørte G-maskinerne et persontogspar, men også her blev kørslen overtaget af Mp-vognene« (s. 183).

En del af de engagerende oplysninger får man ikke svar på, enten fordi det i sagens natur er umuligt, eller fordi det pågældende forhold ikke er eller kan udforskes. Blandt stort og småt, man kan filosofere over, er, at ledvogtersken i Hågerup måtte stille sin stue til disposition som venteværelse mod gratis husleje fra 1882 til 1902. Eller om det skyldtes ØK-direktøren H. N. Andersens særlige evner eller personlige forbindelser, at Det sønderjyske Kompagni (datterselskab af ØK, der drev Fåborg-Mommark overfarten fra 1922 til 1946) fik reddet sig et årligt statstilskud på 150.000 kr. ved at overtage postoverførelsen fra dampskibsselskabet Sønderborg D/S. Sønderborg D/S var datterselskab af det tyske selskab Det forenede Flensborg-Sønderborg D/S og havde varetaget postbefordringen København-Sønderborg fra sommeren 1920. Den danske stat havde dengang stillet krav til selskabet om, at de postførende skibe skulle sejle under dansk flag for at beholde postbefordringen og den dertil knyttede statsstøtte, og det havde man bøjet sig for og havde dannet D/S Sønderborg. I 1923 måtte selskabet opgive.

Sprogligt er bogen meget gennearbejdet og uden udviklede sætningskonstruktioner. Derfor er den på sin vis let at læse. Hvad der besværliggør læsningen, er en gennemført brug af forkortelser for de fynske jernbanelinier. Selv om man har læst RFB, SFB, SFJ, SNB og ONFJ mange gange, stopper man op hver gang, måske fordi F'et og S'et optræder i to sammenhænge: Sydfynske jernbaner (SFJ) og Svendborg-Fåborg banen (SFB).

Bogen er rigt forsynet med billeder, næsten ingen opslag savner illustrationer til at bryde den trespaltede opsætning. Der er billeder af stationsbygninger, billetter, køreplaner, tog, banearbejder, banegennemskæringer samt nogle enkelte arbejds-situationer, og gengivelserne er gode.

Den gennemførte systematisering af stoffet er medvirkende til, at bogen ind i mellem bliver langtrukken. Forfatteren har besluttet, at mor-

somme historier eller erindringer ikke skal supplere de tekniske oplysninger, men bringes i et særligt kapitel. Det bliver de så, og de er en fornøjelse at læse. Men man ville have foretrukket en højere grad af vekselvirkning.

Folk med jernbaneinteresser og folk med fynske relationer vil givetvis finde glæde og interesse i at have bogen. Der er samlet et stort og vellustreret materiale, og det vil i endnu højere grad kunne nyttiggøres, hvis de fremlagte oplysninger bruges til sammenlignende undersøgelser andre steder i landet.

Til slut en af beretningerne fra banen: »En juleaften kørte toget fra Fåborg mod Nyborg, og på strækningen var lokomotiv- og togpersonalet inde på stationerne for at få vin og kranskegale. Naturligvis blev toget en del forsinket, og fra Nyborg forespurgte vagthavende trafikassistenten nervøst, hvor toget blev af. Da forklaringen herom blev afgivet, spurgte assistenten: »Hvad siger passagererne til det?« – »Jo« – lød svaret – »det går godt. Der er kun en rejsende, og han er med inde hvert sted«.

Helle Askgård

Laurits Nielsen: Træk af Tjørring sogns historie.
Udg. af Thuesens forlag. Herning 1980. 230 s., ill. Pris kr. 120.

Der er i det midt- og vestjyske en stor tradition for sognehistorier, og med Laurits Niensens bog er endnu et fornemt udstyret værk føjet til rækken. Trykt på godt papir, illustreret med både tegninger og fotos og indbundet i stift bind præsenterer bogen sig på bedste vis, og det er derfor med en vis forventning, man går i gang med teksten. Allerede indholdsfortegnelsen afslører imidlertid, at også Laurits Nielsen har forsøgt sig på den opgave, det endnu aldrig er lykkedes for én mand at løse på helt tilfredstillende måde, nemlig at skildre et sogns historie i hele perioden fra oldtid til nutid. Med den efterhånden klassiske titel, *Træk af Tjørring sogns historie*, har forfatteren dog på forhånd taget sine forbehold, hvilket også har været nødvendigt, for andet end netop *træk* af sognets historie giver bogen ikke.

Laurits Nielsen har været lærer i Tjørring i henved to snese år, og man fornemmer, at der ligger et stort lokalkendskab til grund for arbejdet. Desværre fornemmer man også, at der ikke har ligget nogen konsekvent gennemført disposition til grund for udnyttelsen af dette lokalkendskab endside for de kildestudier, arbejdet har givet anledning til.

Traditionen tro indledes bogen med en gennemgang af sognets stednavne og naturforhold, og i den forbindelse kan man ikke tilbageholde et lille hjertesuk: Hvorfor findes der dog næsten aldrig i lokalhistoriske skrifter et ordentligt kort, der kunne give læseren mulighed for at stedfæste den behandlede lokalitet på landkortet og placere de

omtalte lokaliteter i rum? (Tjørring sogn ligger umiddelbart NV for Herning). Det følgende afsnit omhandler de oldtidsfund, der er gjort i sognet, og derefter bevæger forfatteren sig via afsnittene »De gamle bosteder og sognebeskrivelser«, »Bøndernes afgifter i ældre tid«, »Sager til retsafgørelse«, »Tjørring videbrev« og »Fattigdom og velstand før om dage« frem til bogens centrale afsnit »Tjørring kirke og religiøse bevægelser i sognet« og »Skolevæsenet«. Bogen afsluttes med kapitlerne »Uldhandlere og trikotagefabrikanter«, »De fem onde år«, »Det forsvundne i tidens løb« og »Lidt gårdhistorie«.

Man skal ikke have læst meget i bogen, før det afsløres, at forfatteren hovedsageligt bygger sin skildring på trykt litteratur og erindringsstof. Egentlige kildestudier har kun været inddraget i meget begrænset omfang, og man kan umiddelbart overskue de kilder, der har været tale om, nemlig et beskedent udvalg af primært lokal proveniens, f.eks. skolernes embedsbøger, menighedsrådets protokol, ting- og kirkebog for enkelte år, enkelte skøder, en aftægtskontrakt o.l. Kun i bogens vigtigste afsnit, der omhandler den for Tjørring sogn særegne Separatist-menighed, har forfatteren dristet sig til at benytte kilder fra centrale fonds, nemlig nogle breve fra Ribe stifts bispearkiv.

Det begrænsede kildeudvalg sammen med den uklare disposition har medført, at der kun er liden sammenhæng i fremstillingen. Forhold og begivenheder behandles kun, når et kildegrundlag tilfældigvis er til stede, og en videreføring af behandlingen af enkelte emner gennem inddragelse af supplerende kildemateriale har forfatteren næsten konsekvent afstået fra. Det har bl.a. ført til, at en række centrale forhold er blevet ladet ubehandlede eller i bedste fald kun overfladisk behandlede. Man savner således omtale af f.eks. jordbrugernes vilkår på de karrige hedejorder, udskiftningen, hosebinderiets økonomiske betydning for sognet m.m. Og om det, der er enhver sognehistories absolutte fundament, sognets beboere gennem tiderne, oplyses kun lidt, dvs., man hører nok om en del af sognets beboere, præsterne, lærerne, de driftige gårdmænd og uldhandlere samt taberne, de fattige, men kun meget lidt om *beboerne*. Ganske vist gives 1787-folketællingen in extenso, men den bearbejdes ikke og dens oplysninger sættes ikke i sammenhæng med de oplysninger, der kunne findes i de følgende folketællinger.

Laurits Nielsen skriver i sit forord: »Efter min opfattelse er al historieskrivning ikke endegyldig, og den bliver da også jævnlig fornyet og omformet«. Til det sidste må man desværre – også selv om man hører til dem, der uvilkårligt ranker ryggen ved lyden af ordet amatørhistoriker – føje et »forhåbentlig«, for som helhed betragtet repræsenterer bogen om Tjørring sogn en form for lokalhistorie, der kun kan betragtes som forældet og utilfredsstillende i næsten alt undtagen udstyret.

Klaus Egeberg

Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 532 s. 1980. Kr. 160 (for medl. 90).

Asger Nyholm, historiker og dr.theol., i mange år leder af Tønder seminarium, har været en flittig forsker og skribent. I sit otium har han nu fuldført et værk, der må have krævet store forarbejder, især i form af arkivstudier. Værket er blevet til med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og er udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland«.

Det emne, som Nyholm her behandler, har nok været søgt belyst af tidligere forfattere, men langt fra særlig grundigt. Det drejer sig om præsterne i Slesvig stift, der omfattede størstedelen af Nord-slesvig og hele Sydslesvig. Det vestlige Nordslesvig hørte under Ribe stift og Ærø under Odense stift. Præsterne i disse områder er derfor ikke behandlet i værket, da de fleste var uddannet i København og ikke blev påvirket af udviklingen i Slesvig stift. Langt de fleste præster i Slesvig stift var derimod uddannet ved universitetet i Kiel, og det kom til at påvirke dem ikke bare i kirkelig henseende, men også, da den slesvig-holstenske bevægelse begyndte i 1830'erne og tog fart i 1840'erne. Her har forfatteren den store fordel, at han ikke blot er »almindelig historiker«, men tillige teolog med stor kirkehistorisk indsigt. Han kan derfor give baggrunden for den holdning, som de fleste af præsterne både kirkeligt og senere politisk kom til at indtage. En stor del af de teologistuderende, der senere blev præster i Slesvig stift, var selv fra Slesvig.

Den opgave, forfatteren har stillet sig, er først og fremmest, at undersøge hvordan det gik præsterne under treårskrigen 1848–50 og bagefter, da det, vi i Danmark kalder oprøret, var ovre og Slesvig blev skilt fra Holsten i administrativ henseende. Ca. totredjedel af Nyholms værk omfatter dette emne på en meget grundig og nøjagtig måde, og som bilag er opstillet en liste over, af hvilke grunde en lang række præster i 1850 forlod deres embeder. En stor del blev afskediget, mens andre selv forlod deres sogne i Slesvig. Af årsagerne, som fremgår både af tekst og bilag, kan nævnes ansættelse af insurrektionel regering, »politiske machinationer« eller hårdnakket opsætsighed, vægring ved brug af den autoriserede kirkebøn samt flugt fra embedet. Spørgsmålet om kirkebønnen behandles grundigt i bogen. Her drejede det sig kort sagt om, hvorvidt man som sædvanlig skulle bede for kongen eller for den nye landsfyrste, hertugen. Resultatet blev, at den provisoriske regering i maj 1848 bestemte, at der ikke mere skulle bedes »für König und das königliche Haus«, men i stedet siges »segne unseren Fürsten und alle Obrigkeit«. Denne bestemmelse blev ophævet i september 1848 af den bestyrelseskommission, der blev indsat efter våben-

stilstanden i august 1848. Det er indlysende, at det for mange præster i Slesvig stift voldte kvaler, om de skulle følge den provisoriske regerings bestemmelse, navnlig da bestyrelseskommissionen ikke gav besked om, hvorvidt man skulle genindføre den sædvanlige kirkebøn. Problemet dukkede op igen både i 1849 og i 1850, hvor krigen igen kom i gang. Men da Danmark havde overtaget magten i 1850, blev det nøje undersøgt, hvilke præster der på den ene eller anden måde havde støttet den slesvig-holstenske regering, og det førte så til en lang række afskedigelser. Et problem efter 1850 blev de Regenburgske sprogreskripter, der også måtte medføre en række præsteskitter.

Som før nævnt er det af betydning, at Nyholm i bogens første del fremdrager, hvad der efter hans mening er baggrunden for, at så mange præster i Slesvig stift blev slesvig-holstenere eller i hvert fald sympatiserede med »rejsningen«. Han fremdrager navnlig tre forskellige ting, som utvivlsomt hver på sin vis har haft betydning. Det første er det faktum, at kirken i Slesvig stift og i Holsten siden reformationen havde udgjort en enhed under fælles ledelse, kaldet *Landskirken*, der havde fælles superintendent. Denne ordning bidrog til, at præster og provster følte, at Slesvig og Holsten hørte sammen og var en enhed. Det andet forhold, der utvivlsomt har betydet meget, er den religiøse side af sagen. I Kiel blev de unge studerende i 1820'erne stærkt påvirket af opgøret med rationalismen, som på den tid endnu dominerede kirken i kongeriget. Den ortodoks-lutherske opfattelse af kristendommen kom til at præge de vordende præster og skabte derved et modsætningsforhold til kirken i Danmark. Årsagen hertil var den påvirkning, de kom ud for fra flere af de lærere, som de havde i Kiel, først og fremmest professor A.D.C. Twesten og pastor Claus Harms, der var en slags studentpræst. Begge og andre ved universitetet var stærkt påvirket af Schleiermachers opgør med rationalismen. Dertil kom som det tredje moment, der fremdrages, den politiske påvirkning, tanken om et samlet tysk rige, der gik tilbage til Fichtes berømte »Reden an die deutsche Nation«, og som Schleiermacher også gik ind for. Da man i Kiel opfattede Slesvig som en del af Tyskland, medførte disse tanker, at mange af de senere præster i Slesvig stift følte sympati med slesvig-holstenismen eller direkte gik ind for den op imod 1848.

Nyholm har utvivlsomt ret i, at de her nævnte forhold har haft stor betydning som baggrund for de slesvigske præsters holdning, navnlig i 1840'erne, og det er værdifuldt, at han som indledning til sit store værk kommer ind på disse emner.

Til slut skal det anføres, at bogen indeholder en række illustrationer, der viser portrætter af de mest fremtrædende gejstlige i forbindelse med omtalen af dem, og desuden omfatter den et godt personregister og en udførlig oversigt over det anvendte kildemateriale, navnlig det utrykte i de forskellige arkiver, hvor Nyholm har forsket. Værdifuldt er

det også, at bogen indeholder et fyldigt resumé på tysk af værkets indhold.

Det er faktisk en stor bedrift, Nyholm har udført med dette værk. Det er et meget væsentligt bidrag til vor viden om sønderjysk historie.

Johs. Lomholt-Thomsen

L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1981. 206 s. ill. Kr. 60, for medlemmer 40 kr.

Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1981 420 s. Kr. 190, for medlemmer 120 kr.

I historiske værker indtager skolen kun sjældent en central placering hvis nogen overhovedet. En sådan negligering af skolemestrene og deres arbejde bliver tankevækkende på baggrund af Preussernes parole efter danskernes nederlag i 1864: »Den, der har skolen, har fremtiden«. Det viste sig imidlertid også at være en overvurdering. Ikke desto mindre er det velgørende som i L. S. Ravns bog at se skolen i samspillet med samfundet, eller mere konkret i brydningen mellem dansk og tysk i den landsdel, der i 1920 blev genforenet med Danmark. At danskheden opretholdtes skyldtes næppe alene de store navne som så ofte har været trukket frem, Hiort Lorenzen, H. P. Hanssen og højskolekredsens omkring Rødding m.fl., samt de mange landsby-skolelærere, der havde den daglige kontakt med børn og forældre.

Centralt i bogen står de tyske myndigheders forsøg på at fortrænge danskheden i Nordslesvig. Lovgivningsmæssigt hvilede skolen på skoleanordningen af 1814, og så sent som i 1861 var det præciseret at undervisningssproget kunne bestemmes efter forældrenes ønske. Ved landsdelens indlemelse i Preussen i 1864 faldt denne frisisende ordning bort, ligesom der blev indført tysk kirke- og skolesprog i Mellemslesvig samt tyskundervisning i de nordslesvigske skoler. Hermed var den første begyndelse gjort til en fortrængning af det danske sprog. Snart derefter fulgte der flere skærpede forordninger. I 1878 skabtes den to-sprogede skole i Nordslesvig, hvor tysk blev undervisningssprog i halvdelen af timerne, og i 1888 blev al undervisning gjort tysk med undtagelse af religionstimerne. Endelig blev også religionstimerne tysksprogede i mange af de nordslesvigske skoler efter århundredskiftet. I 1908 var således 49,4 pct. af alle landsby-skolerne rent tysksprogede, hvilket havde været regelen i de fire nordslesvigske byer i hele perioden.

Det var imidlertid ikke uden modstand at for-tyskningen, i hvert fald tilsyneladende, vandt ind-

pas i skolerne. Forordningernes overholdelse var for en stor del afhængig af lærernes loyalitet og evne til at undervise efter lovens bogstav. Det kneb tydeligvis med at få lærerne afrettet, og kravenes gennemførelse voldte store vanskeligheder for myndighederne alene af den grund, at 90 pct. af lærerne fra 1864–1890 var uddannet på seminarier i Kongeriget.

I bogen følges på den ene side myndighedernes forholdsregler overfor de »opsætsige« lærere, på den anden side lærernes og forældrenes modaktioner. Et af myndighedernes våben bestod i at afkræve præster og lærere troskabsed til den preussiske konge. – Ja eller nej, det sidste betød omgående afskedigelse. Nordslesvig mistede eksempelvis 35 præster i 1864 og 98 lærere i perioden 1864–68. Kravet om troskabsed satte mange lærere i et dilemma, en fornægtelse kunne betyde nød og fattigdom, da det var vanskeligt at få anden ansættelse. At aflægge troskabseden kunne modsat give samvittighedskvaler og fordømmelse fra både andre missionske og grundtvigianske kredse i Kongeriget. Trods aflæggelse af troskabseden til de preussiske myndigheder viser bogen, at disse lærere ofte kom til at gavne danskheden langt mere, end de lærere der valgte at rejse nord på.

Kravet om tysk undervisningssprog voldte også problemer, da mange lærere simpelt hen ikke magtede sproget. I forsøg på at imødegå vanskelighederne blev der oprettet sprogkurser i lærernes sommerferier, ligesom det henstilledes til at præsterne bistod lærerne med de tyske verber. Myndighederne måtte imidlertid erkende, at lærerne havde vanskeligt ved at lære sproget!

Fra forældrenes side ses der en række underskriftindsamlinger mod de tyske sprogforordninger samt protester mod at betale de tyske bøger, der blev fordret i skolerne. Hvorvidt forældrene også protesterede ved at lade deres børn forsømme skolen, gives der ingen oplysninger om i bogen. Derimod ses det, at befolkningen modtog danske vandre lærere i hjemmene, at de oprettede bog-samlinger og foreninger til det danske sprogs bevarelse samt en skoleforening, hvis hovedopgave det var at yde støtte til ubemidlede unge nordslesvigere til ophold på danske høj- og efterskoler. Alle disse initiativer betyder, at Ravn mener at kunne fastslå, at nordslesvigernes evne til at udtrykke sig både mundtligt og skriftligt var overordentlig stor, og at tyskerne ikke havde haft ret i, at den, der havde skolen, havde fremtiden. Men de »havde« vel heller ikke skolen, da lærerne netop i overvejende grad stod på hjemmets side. Det der foregår i skolestuerne, vil det altid være vanskeligt at kontrollere, selv for en meget emsig tilsynsmyndighed som den preussiske.

I forfatterens skildring er der gennemgående en meget fin balance i bedømmelsen af de nationale standpunkter, og udover de nævnte temaer gives der erindringsglimt af, hvordan folk oplevede den tosprogede skole, samt oplysninger om semina-

rierne i området. Specielt skal fremhæves afsnittet om kvindeseminariet på Augustenborg, der uddannede 186 lærerinder i årene 1880–1920. Seminariet havde ry for at være den anstalt, der var stærkest præget af den strenge preussiske disciplin. Stod kvinderne dette igennem, skulle de ved ansættelse i skolen underskrive et kaldsbrev, hvor de forpligtede sig til omgående at forlade skolens tjeneste, hvis de giftede sig. I dette tilfælde ville de heller ikke havde krav på pension! Heller ikke for de ugifte lærere var det uproblematisk at stifte familie. At gifte sig før den faste ansættelse var ildset. Den lærer, der var nødsaget til at holde bryllup få måneder efter afgangseksamen fra seminariet, kunne endvidere blive afskediget af skolens tjeneste i op til et halvt år. Ordnung muss sein!

I bogen gives der mange træk af livet omkring skolen. En strammere disponering af stoffet ville have været en fordel, men det bør ikke overskygge, at bogen er en medrivende skildring af en befolkningsgruppes forsøg på, og ofte held til, at undergrave myndighedernes forordninger. Som sådan

har bogen bud til alle der interesserer sig for folkelige bevægelser.

Bogen, »Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864«, ved Børge L. Barløse, er delt i to afsnit. I det første afsnit bringes 3700 biografier over folke- og latinskolelærere. Biografierne er yderst kortfattede, der bringes personalhistoriske data, forældre og ægtefællers navne, samt oplysninger om lærernes ansættelsessteder. Oplysningerne stammer fra kirkebøger og folketællinger samt fra centrale og lokale arkiver i Slesvig og København. Ved nogle af personerne findes der tillige uddybende kildehenvisninger. I bogens andet afsnit redegøres der for hver enkelt sydslesvigsk skoles lærere, idet alle sognene gennemgås med oplysninger om lærernes navne gennem århundreder. Mest bemærkelsesværdig er bogen ved at kunne vise ubrudte rækker af lærere fra 16–1700 tallet til 1864. Men hvordan var den skoleuddannelse som børnene fik i disse hundreder af år? Det ville være et spændende, men også betydelig vanskeligere emne at klarlægge.

Bodil K. Hansen